

DANA ZAPLETALOVÁ

DVA BRNĚNSKÉ ROMÁNSKÉ EMPOROVÉ KOSTELY A JEJICH VZTAH K DALŠÍ BRNĚNSKÉ ZDĚNÉ ARCHITEKTUŘE. CO PROZRAZUJE KRINOIDOVÝ VÁPENEC?¹

Summary: My presentation focuses on two Romanesque matronea churches in Brno, partly still standing. These are monasterial churches which represent a local turn in development of the architecture in Brno; they also affect dating of other sacral buildings.

The first one is the Church of St Giles in Komárov whose history is tied to the Provostry of the Benedictine Monastery in Třebíč. *Locum in luco prope castrum Brenense sancti Benedicti*, presumably an uninhabited area from the early 1100's covered with a riparian forest, was donated to the Třebíč Monastery at its founding. Today's Romanesque stage of the church was preceded by a tiny sacral structure, of which a soil-connected stone underpinning survived to these days. The Romanesque church had a western annexe, also of a Romanesque style and connected to the church interior. Crinoidea-limestone was detected in the upper portion of the annexe. And this is an important chronological indicator, since the second matronea church is the Church of St. Cunigunde in the Premonstratensian Monastery in Zábřehovice that was most probably consecrated on March 14, 1211. In this church, Crinoidea-limestone was also used to build its structural walls. Therefore, the only deposit of this unique stone found at the nearby Stránská skála location was already mined in the 1200's. However, the findings from these two churches primarily indicate a higher age of the oldest phase of the St. Peter's church in Brno, which must have been built during the 12th century, since the Crinoidea-limestone was

¹ Příspěvek byl vytvořen s podporou grantového projektu Technologické agentury České republiky, registrační číslo TLO2000219 „Geodiverzita v rámci města: percepce, funkce, potenciál“.

not used to build it. Then, the stone was commonly used to build newer churches and stone buildings in Brno. (*English by Jiří Fadrný*)

Keywords: Brno, church, monastery, Romanesque architecture, Gothic architecture, stonemason's decoration, Crinoidea-limestone

Příspěvek se zaměřuje na dva brněnské románské emporové kostely, zčásti dosud stojící, jejichž význam pro dějiny Brna nebyl ještě plně doceněn, i když jsou všeobecně známé. Jedná se o kostely klášterní, a to kostel sv. Jiljí v Brně-Komárově a kostel sv. Kunhuty v Brně-Zábrdovicích. Oba kostely, jež se v relativně nedávné době dočkaly stavebně historického průzkumu a památkové prezentace, představují ve vývoji brněnské architektury určitý lokální zlom a mají tak vliv na dataci jiných sakrálních, potažmo snad i profánních brněnských staveb.

KOSTEL SV. JILJÍ V KOMÁROVĚ

Dějiny kostela jsou spjaty s proboštstvím benediktinského kláštera v Třebíči. Třebíčský klášter získal při svém založení v nejbližším okolí Brna: „[...] *locum in luco prope castrum Brenense sancti Benedicti, Ribnik, Cahouici, [...] VIII. forum Brnen et tabernarium, centum denarios a moneta ad capellam sancti Benedicti.*“ Tedy zaniklé Rybníky mezi Horními Heršpicemi a Bohunicemi a Cacovice na ostrově severozápadně od Maloměřic. Za Vratislava Brněnského dostal klášter mimo jiné čtyři, většinou nelokalizovatelné vsi, a rovněž „*Malomiritci*“ – Maloměřice.²

Záznam o obvěnění trebičského kláštera se zachoval jako vsuvka do jednoho z pozdních rukopisů Kosmovy kroniky. Dlouho byl proto považován za listinné falzum a jeho informace byly podezírány. Dnes je hodnocen jako opsaný akt, respektive spíše svod více aktů (tradičních zápisů), a jeho věrohodnost tedy již není zpochybňována.³

Ono „*locum in luco prope castrum Brnen*“ počáteční výbavy zakládaného kláštera bylo na počátku 12. století patrně neosídlené inundační území pokryté lužním lesem; stejný výraz ve významu luh, les podél řeky Labe, je použit u Kosmy u Staré Boleslavi.⁴ Jistě se však tento pasus trebičské vsuvky nevztahoval ke Starému Brnu, jak se někdy také uvažovalo, a území Luhu také patrně až k němu ani nezasahovalo.⁵ Rozsah darovaného území na Luhu ani Luhu celého přesně neznáme, ale mohly k němu patřit pozemky po obou březích řeky Svratky. Tak by se alespoň

2 Fišer, Rudolf: *Klášter uprostřed lesa*. Brno 2001, s. 26–27, 29.

3 Bláhová, Marie: *Funkce a pramenná hodnota pamětních zápisů středověkých církevních institucí. Tak zvaná zakládací listina kláštera Třebíčského*. In: Ve stopách sv. Benedikta. Edd. Libor Jan, Petr Obšusta. Brno 2002, s. 97–111. Od termínu *akt* se v poslední době upouští ve prospěch termínu *tradiční zápis* (*traditio* = převod majetku). U tohoto druhu písemností je již prokázána právní závaznost. Viz Jagošová, Anna: *Diplomata Bohemiae et Moraviae antiquissima. Prolegomena k CDB I*. Dizertační práce obhájená na Ústavu pomocných věd historických a archivnictví Filozofické fakulty Masarykovy univerzity. Brno 2015, s. 131–141.

4 *Fontes rerum Bohemicarum. Tomus II* (dále jen FRB II). Edd. Josef Emler, Václav Vladivoj Tomek. Pragae 1874, s. 32; Boháčová, Ivana: *Topografie a základní horizonty vývoje raně středověké Staré Boleslavi*. In: Stará Boleslav. Přemyslovský hrad v raném středověku. Ed. Ivana Boháčová. Mediaevalia archaeologica 5. Praha 2003, s. 459.

5 Srovnej Sulitková, Ludmila: *Brno v listinách do počátku institucionálního města*. Brno v minulosti a dnes (dále jen BMD) 11, 1993, s. 58, 64.

dal vysvětlit původ podstatné části klášterních pozemků na pravém břehu Svratky. Jisté to ovšem není. Víme ale, že třebíčský klášter nezískal od knížete Oldřicha celý luh, potažmo Luh, a na počátku 13. století se zde dostalo vinic a zahrad ještě i na velehradský klášter.⁶ Od toho odkoupil majetky na Luhu, které měl již od roku 1345 pronajaty, roku 1444 starobrněnský klášter cisterciáček. Ten tu měl i mlýn, rovněž původně poplatný Velehradu, který mu roku 1330 odkázala Eliška Rejčka. Pozůstatkem majetkové enklávy cisterciáček jsou historická toponyma Královská louka a mlýn Královka.⁷

K místu na luhu ani do blízkého okolí Brna ovšem nepatří předcházející toponymum v třebíčské vsuvce „*Sedlec*“. Přes nezlomné přesvědčení Rudolfa Fišera o přesném topografickém postupu zapisovatele vsuvky do Kosmovy kroniky při výčtu lokalit⁸ neexistuje příliš mnoho dobrých důvodů, proč by to nemohl a neměl být Sedlec u Náměště nad Oslavou, jenž byl v klášterní držbě do pozdního středověku a kde se nacházel i manský dvůr.⁹

Třebíčský klášter začal patrně „*locum in luco*“ záhy kultivovat a zřejmě dosti brzy řešil jeho správu založením erému či spíše menšího řádového domu. Dceřiný klášter si pak i nadále podržel jméno *Luh* (*Na Luhu*). Od blíže neurčené doby, pokud ne hned od počátku, měl tento pobočný řádový dům za představeného probošta. Prvního jménem známého probošta Havla však zastihujeme až v obou zábrdovických falzech jako čestného hosta a svědka svěcení zábrdovického klášterního kostela.¹⁰ Komárovská klášterní historie byla ovšem nemálo kontaminována novodobými Bočkovými falzy¹¹ a bohužel tyto texty našly a stále nacházejí ohlas i v některých vážně míněných vědeckých dílech.¹² O dějinách kláštera v 90. letech 12. století,

- 6 *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae. Tomus II. Inde ab a. MCXCVIII. usque ad a. MCCXXX* (dále jen CDB II). Ed. Gustav Friedrich. Pragae 1912, s. 319–323, č. 321; s. 425–428, č. 380; Dřímál, Jaroslav — Peša, Václav: *Dějiny města Brna 2*. Brno 1973, s. 283; Hurt, Rudolf: *Dějiny cisterciáckého kláštera na Velehradě I. 1205–1650*. Olomouc 1934, s. 50.
- 7 Dřímál, J. — Peša, V.: *Dějiny*, s. 283; Hurt, R.: *Dějiny cisterciáckého kláštera*, s. 110 s odkazem na needitovanou listinu. Šebánek, Jindřich: *Archivy zrušených klášterů moravských a slezských*. Brno 1932, s. 282, č. 1339, 1340. Ke mlýnu *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae. Tomus VI., fasciculus primus. Inde ab a. MCCLXXVIII usque ad a. MCCLXXXIII*, s. 307–308, č. 400. Šebánek, J.: *Archivy*, s. 112, č. 573.
- 8 Fišer, R.: *Klášter*, s. 44–53, zvláště s. 45.
- 9 Tamtéž, nečíslovaná mapa „Dvory klášterních manů v roce 1556“ v příloze.
- 10 Hurt, R.: *Kostel Nanebevzetí Panny Marie v Brně-Zábrdovicích*. Příloha 1. čísla Vlastivědného věstníku moravského, ročník 21. Brno 1969, s. 4; CDB II, s. 391–393, č. 363; s. 393–397, č. 364. Od data, k němuž se jedna z listin sama hlásí, budiž odhlédnuto.
- 11 Srov. Švábenský, Mojmir: *Osudy města Brna do roku 1243. Exkurs. Bočkova falza v CDM, v nichž jsou zmínky o Brnu*. BMD 11, 1993, s. 263–265.
- 12 Viz Novotný, Boris: *Výzkum přemyslovského ústředí „castrum Zpitignew“ z 11.–12. století a rekonstrukce jeho údelu v archeologických a písemných pramenech*. *Archaeologia historica* (dále jen AH) 3, 1977, s. 209; Cejnková, Dana: *Rané středověký výzkum v Brně-Komárově*. Přehled výzkumů (dále jen PV) 1975, 1977, s. 66; Stehlíková, Dana: *Umělecko-historický rozbor pečeti kláštera Na luhu*. *Forum brunense* 1990, s. 127; Foltýn, Dušan a kolektiv: *Encyklopedie moravských a slezských klášterů*. Praha 2005, s. 194; Šrámek, Josef: *Ohlédnutí za historií*

tak často popisovaných zejména ve starší i novější vlastivědné literatuře,¹³ tedy nic bližšího nevíme a to se týče i doby založení proboštnství a doby výstavby zděného kostela.

Někdy se uvažuje o založení proboštnství již okolo roku 1130. Důvodem pro tento názor je zmínka análů hradištsko-opatovických k roku 1133, podle níž měla být neznámo kde vysvěcena kaple sv. Egidia (Jiljí). Stejně patrocinium po tomto významném patronu benediktinského řádu má komárovský kostel.¹⁴ Není opravdu vyloučeno, že anály zaznamenaly pro benediktiny významnou událost, vysvěcení jiného benediktinského kostela.¹⁵ Dokonce by k takovéto slavnostní události byli představitelé hradištského kláštera dosti pravděpodobně přizváni jako čestní hosté, zvláště pokud by světil olomoucký biskup Jindřich Zdík. Obtížně se však vylučuje, že nejde o jinou moravskou kapli (respektive kostel) sv. Jiljí. Právě do první poloviny 12. století se podle dnešního poznání kladou počátky utváření venkovské farní sítě a zvýšená stavební činnost, co se týče kostelů na venkovských statcích šlechty.¹⁶ Pro Moravu není problematika vzniku sítě šlechtických vlastnických kostelů ve 12. století, respektive farní sítě, zatím zpracována, lze však předpokládat dosti podobný vývoj jako v Čechách.¹⁷ Hlavně se ale mohlo jednat o kapli v areálu hradiského kláštera, jenž byl právě ve 30. a 40. letech 12. století přestavován a rozšiřován; nabízí se například kaple prelatury.¹⁸ Vztah analistické zmínky k brněnskému Luhu považují spíše za nepravděpodobný.

O nevelké pozemkové doméně komárovského kláštera se dovídáme vesměs až při jeho zániku a předávání majetků svatopetrské kapitule v letech 1527–1528. V držení kláštera tehdy nacházíme jak pozemky na levém břehu Svratky od Komárova až po předměstské osady Dornych a Nové Sady, tak i území na pravém břehu, a to vsi Dolní Heršpice, zaniklé Štýřice/Štyrec severozápadně Horních Heršpic,¹⁹ asi i již zmíněné Rybníky severně od Horních Heršpic a také Polní ulici (*Feldgassen*)

benediktinského opatství v Podlažicích. Chrudimské vlastivědné listy 5, 2009, s. 11–15; Týž: *Mezi normou, reformou a praxí. Proboštnství benediktinských klášterů v Čechách a na Moravě ve středověku.* Olomouc 2016, s. 126, 248.

- 13 Za všechny tituly Slavík, František Augustin: *Vlastivěda moravská. II. Místopis Moravy. Díl I místopisu. Brněnský kraj. Čís. 6 Brněnský okres.* Brno 1897, s. 145–146; zprostředkovaně Kuča, Karel: *Brno. Vývoj města, předměstí a připojených vesnic.* Praha – Brno 2000, s. 395.
- 14 Viz Foltýn, D. a kolektiv: *Encyklopedie*, s. 194; *FRB II*, s. 395: „*Eodem anno dedicata est capella sancti Egidii.*“
- 15 Srov. Fišer, R.: *Třebíč. Z historie benediktinského opatství.* Třebíč 2004, s. 116.
- 16 Viz Štefan, Ivo – Varadzin, Ladislav: *Počátky farní organizace v Čechách a na Moravě ve výpovědi archeologie.* *Colloquia mediaevalia Pragensia* 8, 2007, s. 33–53; Klápště, Jan: *Proměna českých zemí ve středověku.* Praha 2005; Sommer, Petr: *Stát, světec a raný středověk (Opat Prokop očima recenzentů).* Český časopis historický 108, 2010, s. 295–300.
- 17 K poznání raně středověké církevní organizace na Moravě viz Kalhous, David: *Problémy formování církevní správy v českých zemích v raném středověku.* *Studia mediaevalia Bohemica* (dále SMB) 7, 2015, s. 7–36. Jokeš, Petr: *Farní organizace na středověké západní Moravě.* Brno 2011, s. 117–130.
- 18 *FRB II*, s. 396.
- 19 Nekuda, Vladimír: *Z minulosti horních Heršpic (I. část).* BMD 4, 1962, s. 55.

v pravobřežní části Starého Brna.²⁰ Přitom je zajímavé, že se Štyrec a Rybníky spolu s dalšími pozemky poblíž Komárova předávaly kapitule dodatečně, až listinou z 25. října 1528. Důvodem bylo, že poslední komárovský probošt o jejich vlastnictví již neměl povědomí.²¹ Lze tedy připustit, že již dávno předtím splynul historický katastr těchto vsí s pluzinou jiné předávané vsi v jejich bezprostředním okolí.

Obě vsi měly ale podle pomístních jmen ležet v sousedství Horních Heršpic, které v držení kláštera nezaznamenáváme a které kapitula získala již dříve.²² To ale nemusí představovat žádný závažný problém. U Horních Heršpic se sice předpokládá, že byly původně zeměpanské.²³ V pramenech ale Heršpice zastihujeme poprvé teprve k roku 1289 a až do roku 1353 se v nich Horní a Dolní Heršpice nerozlišují.²⁴ Vzhledem k názvu obou vsí lze připustit, že mohlo původně jít o rozptýlené osídlené a zastavěné polohy v rámci katastru jedné vsi, které se později osamostatnily a začaly rozlišovat.²⁵ Případně mohla jedna z nich vzniknout později než druhá. V obojích Heršpicích zaznamenáváme pestré majetkové poměry, které se postupně opět sjednotily díky úsilí brněnské kapituly o scelení své pozemkové enklávy jižně od Brna. Zcela nejasné jsou pak starší osudy Přízřenic, které zastihujeme v pramenech až velmi pozdě jako kapitulní zboží.²⁶ Co se týče archeologických dokladů osídlení, z dosti prozkoumaných Horních Heršpic mladohradištní nález donedávna hlášen nebyl.²⁷ Teprve v letech 2015–2016 se podařilo prozkoumat jižní okraj mladohradištního pohřebiště v poloze „Na úzké“ severozápadně historického intravilánu. Pohřby ovšem pocházejí z 11. století, z doby, kdy třebíčský klášter ještě neexistoval.²⁸ Z méně poznaných katastrů Dolních Heršpic a sousedních Přízřenic osídlení doloženo je, v případě prvé vsi dokonce z historického intravilánu.²⁹ Přesnější datování sídlištních raně středověkých nálezů bude ovšem možné až po jejich zveřejnění. Ves Komárov po této stránce vůbec poznána není a území západně a severozápadně Heršpic, kde by eventuálně kdysi mohly ležet Štýřice a Rybníky, je poničeno železničním uzlem.

20 Dřímál, J. — Peša, V.: *Dějiny*, s. 261, 283; Tenora, Jan: *Statek sv. Petra v Brně. Vzájemné vztahy a hospodářské poměry vrchnosti a poddaných. I. Do roku 1757*. Brno 1934, s. 11–14.

21 Dřímál, J. — Peša, V.: *Dějiny*, s. 283–284; Tenora, J.: *Statek sv. Petra*, s. 24, 68.

22 Dřímál, J. — Peša, V.: *Dějiny*, s. 275, Nekuda, V.: *Ž minulosti*, s. 50–51, 55, 58; Tenora, J.: *Statek sv. Petra*, s. 51–54.

23 Dřímál, J. — Peša, V.: *Dějiny*, s. 275.

24 Nekuda, V.: *Ž minulosti*, s. 50.

25 Viz Žemlička, Josef: *Počátky Čech královských. 1198–1253. Proměna státu a společnosti*. Praha 2002, s. 249.

26 Dřímál, J. — Peša, V.: *Dějiny*, s. 298–299.

27 *Dějiny Brna 1. Od pravěku k ranému středověku*. Ed. Rudolf Procházka. Brno 2011, s. 586–587.

28 Viz Bíško, Richard — Kala, Jiří: *Brno (k. ú. Horní Heršpice, okr. Brno-město)*. PV 57, 2016, č. 2, s. 270; Bíško, R. — Kala, J. — Vitulová, Dana — Přichystal, Michal: *Brno (k. ú. Horní Heršpice, okr. Brno-město)*. PV 58, 2017, č. 2, s. 204; Bíško, R.: *Brno — Horní Heršpice 2016. Novostavba výrobní haly — F & Z Estate, s. r. o.* Rukopis nálezové zprávy (dále jen NZ) v archivu Ústavu archeologické památkové péče (dále jen ÚAPP) Brno č. j. 65/19. Brno 2019.

29 Viz *Dějiny Brna 1*, s. 545–547, 583, 609–610; Kolařík, Václav — Merta, David — Peška, Marek — Staněk, Pavel — Zůbek, Antonín: *Brno (okr. Brno-město)*. PV 57, 2016, č. 2, s. 262.

Zda se tedy na území majetkové enklávy komárovského proboštství nemohly nacházet i některé další vsi třebičské vsuvky do Kosmovy kroniky, rovněž nelze rozhodnout. Pozdního středověku se tyto osady nedožily a nedochovaly se ani stopy jejich toponym. To může být způsobeno faktem, že téměř vůbec neznáme osídlení v rozsáhlém prostoru dnešní říční nivy jihovýchodně od Brna. Ten se nám dnes jeví po archeologické stránce jako prázdný, protože je zarovnaný povodňovou akumulací. V raném středověku byl ovšem na vhodných místech rovněž osídlen a využíván; to prokazuje například vyvýšenina (tzv. „hrúd“) osídlená v neolitu, latěnu a mladší době hradištní, ležící mimo intravilán Modřic severovýchodně historického mostu přes svratecké rameno a zároveň severně při cestě do Chrlic.³⁰ Výzkum v prostoru dnešní poříční nivy je ovšem technicky náročný kvůli vysoké hladině spodní vody a eventuální stavební počín by zde musel narušit terén do značné hloubky, aby překryté kulturní vrstvy zasáhl.

Nyní k vlastnímu kostelu. Nejstarší stavební fázi kláštera zkoumala postupně v letech 1966–1976 Dana Cejnková.³¹ Jižně dnešního chóru a polygonálního presbytáře odkryla nejprve obdélný zděný objekt s podélnou západovýchodní osou, označený jako gotický. Jeho severní zeď byla využita při stavbě stávajícího chóru a zčásti i presbytáře. V tomto zdivu byly již sekundárně užity omítnuté kvádríky s barevnými líčkami, v západní části zbyl z tohoto zdiva jen základ v podobě klasovitě kladeného štetu. Objekt měl dvě úrovně podlah a stratigraficky pod ním byl začištěn narušený půdorys orientované drobné stavby, zasahující pod stávající základy kostela. Její základy byly tvořeny drobným lomovým šikmo kladeným kamenem, spojovaným na hlínu. Stavba měla téměř čtvercovou loď, respektive možná jen její zbytek, a odsazenou apsidu. Průvodní materiál, který by stavbu pomohl blíže datovat, nebyl při výzkumu získán.³² Tento fakt podporuje interpretaci, kterou vyslovili autoři výzkumu. Situaci lze skutečně vysvětlovat tak, že byla na původně neosídleném místě zbudována stavba se sakrální funkcí a v jejím interiéru pak neprobíhalo klasické vršení odpadu, tak jako to bylo běžné v sídlištních areálech. Svou roli sice mohl sehrát i fakt, že byla tato stavba rozlišena v nejspodnější úrovni základů, a tedy pod původním soudobým terénem, i tak ale asi šlo o terén prostý zbytků lidských aktivit.

Máme tedy nejspíše doloženo nejstarší klášterní provizorium; tak se u klášterních budov říká dřevěným, respektive dřevohliněným stavbám předcházejícím stabilnější zděnou výstavbu. Toto provizorium ovšem mohlo trvat desítky a někdy i stovky let a zvláště v raném středověku, kdy dřevohliněná zástavba naprosto převládala, patrně ani nebylo jako provizorní zástavba vnímáno. U raně středověkých proboštství,

30 Mitáček, Jiří — Procházka, Rudolf a kolektiv: *Modřice. Dějiny města*. Modřice 2017, s. 126, obr. 1:5, s. 140.

31 Cejnková, D.: *Rané středověký výzkum*; Táž: *Pokračování výzkumu kláštera Na luhu v Brně-Komárově*. PV 1976, 1978, s. 81; Procházka, R. — Wihoda, Martin — Zapletalová, Dana: *V raném středověku*. In: *Dějiny Brna 1. Od pravěku k ranému středověku*. Ed. Rudolf Procházka. Brno 2011, s. 543, obr. 236.

32 Samek, Bohumil: *Umělecké památky Moravy a Slezska. 1. svazek A/I*. Praha 1994, s. 226.

ale i u opatství tomu tak bylo.³³ Situace si žádá jistou opatrnost, známe totiž i na maltu zděné stavby, jejichž nejnižší základové partie byly pojené hlínou. Pravděpodobně by ale byl v tomto případě okolní terén znečištěn maltovinou a tato skutečnost by pozornosti neunikla.

K popsané nejstarší sakrální stavbě měla na západní straně přiléhat budova patrně obytné funkce. I po ní se v hloubce 1–1,2 m měla dochovat nízká vrstva základového štětu, místy zcela vybraného při hloubení hrobů.³⁴ A zde poprvé přicházejí ke slovu výsledky stavebně historického průzkumu, který vyhotovili v roce 2000 Pavel Borský a Dagmar Černoušková.³⁵ Tato budova, pokud jsou zveřejněné výsledky výzkumu správné, se prostorově vylučuje s románskou fází kostela a nejpozději při jejím vzniku musela být zbořena. Podle plánů stavebně historického i archeologického výzkumu by totiž kolidovala jak s původním, neznámo jakým presbytářem, tak i s dodnes stojící románskou lodí.³⁶

Dřevohliněné provizorium tedy minimálně zčásti ustoupilo zděnému kostelu sv. Jiljí. Tuto událost můžeme důvodně spojovat se zeměpánovými zájmy a patrně i s nějakými majetkovými transakcemi. Markrabě Vladislav Jindřich přidal totiž nově zakládanému zábrdovickému klášteru mimo jiné i ves Maloměřice,³⁷ kterou někdy před datem svěcení musel pozbýt třebičský, respektive komárovský klášter. Je možné, že těchto transakcí bylo více a jejich výsledkem pak mohla být prostorově ucelená pozemková doména komárovského proboštství. U zaniklých a někdy i dosud nelokalizovaných vsí to ovšem těžko kdy půjde prokázat.

Výstavba zděného kostela a návazných budov proboštství může zároveň znamenat alespoň minimální zájem markraběte Vladislava Jindřicha o záležitosti dávno odumřelého třebičského kláštera, z jehož archivu a knižní výbavy se vlivem násilných událostí dochovalo minimum, proto nám o mnoha klíčových událostech z jeho dějin unikají informace.³⁸ Zábrdovická falza, o nichž bude pojednáno později, mohou naopak nasvědčovat tomu, že se s třebičskými i komárovskými benediktiny nejednalo za Vladislava Jindřicha nijak nestandardně. Pokud smíme

33 Srov. Sommer, P.: *Sázava a české kláštery 11. století*. In: Svatý Prokop, Čechy a střední Evropa. Ed. Petr Sommer. Praha 2006, s. 145–159; Týž: *Svatý Prokop. Z počátků českého státu a církve*. Praha 2007, s. 55–72, 122–137.

34 Kudělka, Zdeněk — Konečný, Lubomír Jan — Samek, B.: *Výzkum románské architektury na Moravě II*. Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity. Řada F 25, 1981, s. 56.

35 Borský, Pavel — Černoušková, Dagmar: *Brno-Komárov, kostel sv. Jiljí. Stavebněhistorický průzkum*. Rukopis NZ v archivu autorů. Brno 2000. Tíž: *Kostel sv. Jiljí v Brně-Komárově*. Panorama Členský věstník spolku Klub přátel výtvarného umění 10, 2002, s. 11–12. Děkuji autorům za poskytnutí nepublikované nálezkové zprávy.

36 Borský, P. — Černoušková, D.: *Brno-Komárov*, příloha č. 9 a 9a; Samek, B.: *Umělecké památky*, s. 228; Procházka, R. — Wihoda, M. — Zapletalová, D.: *V raném středověku*, s. 543, obr. 235, 236.

37 *CDB II*, s. 393–397, č. 364.

38 Srov. Wihoda, M.: *Vladislav Jindřich*. Brno 2007, s. 279; Týž: *Vladislav Jindřich*. Praha 2019² (dále *Vladislav Jindřich 2*), s. 175, a Fišer, R.: *Třebíč*. Třebíčské archiválie se dochovaly v minimálním množství. Kromě náznaků majetkových transakcí svědčí o zájmu markraběte o třebičský klášter monumentální přestavba třebičské baziliky, viz poznámky 161–163.

důvěřovat alespoň některým Pulkavovým zprávám, o nichž se dnes po rozboru textu kroniky soudí, že je autor vesměs přebíral z jemu dostupných zdrojů,³⁹ byly budovy proboštství k roku 1235, nebo alespoň v době blízké tomuto datu, stavebně dokončeny do té míry, že umožňovaly jednání na nejvyšší úrovni. Měla se zde totiž konat schůzka Václava I. s Fridrichem II. Bojovným.⁴⁰ Pokud k nějaké došlo, muselo tomu být rozhodně před 15. červnem 1246, kdy Fridrich Babenberský padl.⁴¹

Nejstarší zděnou fází tvořilo obdélné jednolodí neznámého východního závěru. V severní zdi lodi se dochovalo jediné románské špaletové oble zaklenuté okno jednoduché profilace. Při západním průčelí byla podklenutá empora, patrná ještě na plánu z konce 18. století a nahrazená v 19. století hudební kruchtou.⁴² Do kostelní lodi se vstupovalo od jihu dodnes zachovaným ústupkovým portálem s tympanonem, jenž byl původně opatřen malovaným motivem ruky a nápisem PORTA DEI.⁴³ Dnes již polychromie není ikonograficky identifikovatelná.⁴⁴ Při datování této stavební fáze se nelze opřít o žádný výraznější slohový prvek. Ke kostelu byla ale na západě ještě v době románské přistavěna dvoupatrová stavba obytné a refugiální funkce, propojená s emporou i lodí. Kostel bývá i přes nedostatek slohových opor rámcově datován do období okolo roku 1200, případně do prvních desetiletí 13. století, přístavba měla být připojena snad někdy okolo roku 1220.⁴⁵ Toto datování je pochopitelně jen kvalifikovaným umělecko-historickým odhadem a názor na časový odstup obou románských zděných fází přitom počítá s dosti pomalým stavebním postupem. Jiné názory kladou výstavbu kostela již na konec 12. století a západní přístavbu k roku 1200.⁴⁶ S přihlédnutím k některým dalším indiciím se ale lze době vzniku ještě více přiblížit.

Zde do našich úvah vstupují přírodní vědy. Před časem určil geolog Jaroslav Dvořák provenienci stavebního kamene u některých významných brněnských sakrálních

39 Bláhová, M.: *Historia fundationis monasterii Brevnoviensis*. In: Milénium břevnovského kláštera (993–1993). Edd. Ivan Hlaváček, Marie Bláhová. Praha 1993, s. 154–161.

40 *Fontes rerum Bohemicarum. Tomus V*. Ed. Josef Emler. Praha 1893, s. 136.

41 Žemlička, J.: *Počátky Čech královských*, s. 154–160, 165–166.

42 Borský, P. — Černoušková, D.: *Brno-Komárov*, s. 14–31.

43 Polychromované tympanony kostelních portálů byly zřejmě v době románské pravidlem, bez ohledu na to, zda byly zároveň pojednány i sochařsky. Někdy mohly být zdobeny i oboustranně. Viz Grmolenská, Martina: *Sculptura sacra — symbolické významy sochařství na Moravě v 1. polovině XIII. století*. In: *Sága moravských Přemyslovců. Život na Moravě od XI. do počátku XIV. století*. Olomouc — Brno 2006, s. 99–109; Bartlová, Milena: *Quia aperuisset gentibus ostium fidei: rétorika románských portálů v Čechách a na Moravě*. In: *Christianizace českých zemí ve středoevropské perspektivě*. Edd. Jiří Hanuš, Jan Vybíral. Brno 2011, s. 143–155; Pešta, Jan: *Jižní portál a „Pohanský kámen“ v kostele v Hostinném z pohledu stavební historie*. *Svorník* 10, 2012, s. 116–123.

44 Borský, P. — Černoušková, D.: *Brno-Komárov*, s. 17, 27. Výzdoba údajně zanikla záhy po odkrytí portálu roku 1947, Samek, B.: *Umělecké památky*, s. 228.

45 Borský, P. — Černoušková, D.: *Brno-Komárov*, s. 26–28.

46 Samek, B.: *Umělecké památky*, s. 226–227.

staveb. U lodi kostela sv. Jiljí konstatoval kvádrčky z šedých jurských mikritických vápenců ze Stránské skály nebo Švédských šancí, miocenní vápnité pískovce z pískoven u Černovic nebo ze stejných výchozů jako litotamniové vápence, devonský vilémovický vápenec (pravděpodobně z Hádů), spodnokarbonský biodetritický vápenec, nejspíše hádsko-říčský líšeňského souvrství, litotamniové vápence a vápnité pískovce od Prace či z Výhonu u Židlochovic, ve vyšších partiích pak spodn DEVONSKÉ KŘEMENNÉ SLEPENICE ČI PÍSKOVCE FACIE „Old Red“ z Červeného kopce na Starém Brně.⁴⁷ Armování nároží, původní románský ústupkový portál v jižní zdi a armování románského okna v severní zdi lodi byly provedeny z vápnitého pískovce, respektive i písčitého litotamniového vápence, z vápnitého pískovce snad byl i tympanon jižního vstupu do lodi. Ze silně vápnitého hrubozrnného pískovce přecházejícího až v písčité litotamniový vápenec byl vytesán i úlomek sloupku, respektive dřiku s otvorem po čepu a pletencovou výzdobou, který je interpretován jako fragment pulpitu.⁴⁸

Kvádrčkové zdivo západní přístavby bylo v přízemí a prvním patře tvořeno litotamniovými vápenci a jurskými mikritickými vápenci. Dochází tu ale k zajímavému jevu; oba portály, vstup do lodi kostela a vstup na tribunu,⁴⁹ jsou v nižších partiích vnitřních hran armovány ještě litotamniovým vápencem, kdežto ve vyšších partiích již krinoidovým vápencem, což je velmi důležité zjištění; o této hornině bude referováno detailněji. Tyto krinoidové armující kvádrčky jsou sekundárně zbarveny do žluta či do hněda, což prozrazuje, že byly vytesány z přípovrchových navětralých partií vápenců na počátku jejich exploatace; připomeňme, že se nacházely v interiéru a nepodléhaly tedy vlivu počasí. Druhé patro je pak již tvořeno výhradně kvádrčky z krinoidového vápence. Z téhož kamene je pak ještě fragment portálu s pozdně románským diamantováním, nalezený při archeologickém výzkumu.⁵⁰

Výše vylíčený výčet použitého kameniva sám o sobě nic zásadního nevyovídá, není ale samoúčelný. Musíme ovšem na tomto místě odbočit ke druhému z referovaných kostelů.

47 Autoři stavebněhistorického průzkumu vyslovili pochybnosti, zda jsou vyšší partie lodi ještě románské, povšimli si totiž rozdílů v charakteru zdiva, viz Borský, P. — Černoušková, D.: *Brno-Komárov*, s. 27, pozn. 7.

48 Podrobnosti a některá vyobrazení viz Dvořák, Jaroslav: *Stavební kámen starší středověké architektury v Brně*. In: *Z pravěku do středověku*. Brno 1997, s. 166–168.

49 Vstup měl být otvírán dovnitř a zajištěn trámovou závorou, po níž se zachovala autentická trámová kapsa vyložená prkny. Podobně měl vypadat vstup i ve druhém patře, viz Borský, P. — Černoušková, D.: *Brno-Komárov*, s. 28. Obě kapsy nevykazovaly známky druhotného vylámaní ve zdivu. Vzorek pro případné dendrochronologické datování, pokud je mi známo, odebrán nebyl, možná to však stav dřevěné výplně již neumožňoval.

50 Dvořák, J.: *Stavební kámen*, s. 168.

KOSTEL SV. KUNHUTY

Týž geolog určil i stavební kámen podružného klášterního kostela sv. Kunhuty v Zábrdovicích. I tento kostel se dočkal stavebně historického průzkumu, který ve dvou etapách opět provedli Dagmar Černoušková a Pavel Borský.⁵¹ V omezené míře bylo jeho bezprostřední okolí podrobeno archeologické sondáži.⁵² Kromě archivních fotografií a starých zmínek v tisku se do představ o tomto kostele zapojuje i početná ikonografie, jejíž výpověď je však poněkud problematická. K dispozici máme i barokní vyobrazení obou zábrdovických kostelů na votivním obraze ze 17. století, visícím aktuálně v sakristii zábrdovického chrámu.⁵³

Z kostela se torzálně zachovalo obdélné jednolodí s opěráky. Tvar původního závěru presbytáře není znám, dnešní apsida je podle závěru stavebně historického průzkumu barokní.⁵⁴ Autoři průzkumu předpokládají půlkruhovou nebo mírně podkovovitou apsidu, nelze však vyloučit ani kvadratický či obdélný nebo i polygonální presbytář. Díky archivním fotografiím, starým zmínkám a archeologickému výzkumu je snad doložen portál vstupu na tribunu (pokud se nejedná o jedno z oken, viz níže), zdobený vlnovitě rýhovanými drápkami. Na tomto portálu byla původně, v první fázi stavebně historického výzkumu, založena datace stavby; k analogiím se vrátíme později. Jednoznačně na přítomnost empory ukazuje opěrák mezi ní a lodí a nízko umístěná štěrbinová okna na jižní a západní straně podtribuní. Při úpravách v roce 1939 byl údajně narušen i vstup od jihu do lodi, jenž snad měl mít půlkruhově zaklenutý utopený portál a práh cca 1 m pod dnešní podlahou.⁵⁵ Dnes je zdivo v těchto místech zničeno mladším zásahem. Zachovalé kvádrkové nadzemní zdivo jižního průčelí je tvořeno z místy navětralého krinoidového vápence. Z téhož kamene byla i špaleta štěrbinového okna, nalezeného při archeologické sondáži roku 1990.⁵⁶

V první fázi průzkumu se vycházelo především z archivní fotografie údajného vstupu na tribunu, více slohově výrazných spolíí nebylo k dispozici. Dodatečně se však po otlučení omítek ukázala ještě dvě zaklenutá okna s profilovanými špaletami, která mají shodnou výzdobu vlnovitě rýhovanými drápkami jako údajný vstup na tribunu z archivní fotografie. Pasy nad nimi jsou vyzděny z maloformátových cihel.

51 Černoušková, D. — Borský, P.: *Kostel sv. Kunhuty v Brně-Zábrdovicích. Stavebněhistorický průzkum*. Rukopis NZ v archivu autorů. Brno 1999; Týž: *Kostel sv. Kunhuty v Brně-Zábrdovicích. Stavebněhistorický průzkum — dodatek* (dále *Kostel sv. Kunhuty — dodatek*). Rukopis NZ v archivu autorů. Brno 2002. Děkuji autorům za poskytnutí nepublikovaných rukopisných nálezových zpráv.

52 Černoušková, D. — Borský, P.: *Kostel sv. Kunhuty*, s. 19–20, s odvoláním na nálezovou zprávu Muzea města Brna; Unger, Josef: *Brno-Zábrdovice 2001, kaple sv. Kunhuty, rekonstrukce*. Rukopis NZ v archivu ÚAPP Brno č. j. 81/02. Brno 2002.

53 Samek, B.: *Umělecké památky*, s. 246.

54 Černoušková, D. — Borský, P.: *Kostel sv. Kunhuty*, s. 20–22.

55 Černoušková, D. — Borský, P.: *Kostel sv. Kunhuty*, s. 20–21.

56 Dvořák, J.: *Stavební kámen*, s. 169; Černoušková, D. — Borský, P.: *Kostel sv. Kunhuty*, s. 20.

Při stejné příležitosti bylo ale zjištěno, že západní a severní průčelí je oproti jižnímu zděno odlišně, z tmavého lomového kamene, kvádrů z krinoidového vápence byl zazděn jen ojediněle a byly z něj vyzděny i opěráky, s lomovým zdívem současné. Autoři tedy dospěli k názoru, že původní tribunový kostel Lva z Klobouk byl pro potřeby kanonie zvětšen směrem k severu.⁵⁷

Byl pak sice zároveň vysloven názor, že i jižní průčelí je sestaveno druhotně, zejména kvůli „nadezdění“ záklenku jednoho z oken,⁵⁸ kvůli nestejným bankálům, jež měly údajně pocházet z užších široce špaletovaných oken, a také kvůli rozdílné úpravě kvádrů.⁵⁹ Tyto důvody ale po mém soudu nejsou dostatečné pro zpochybnění autenticity zdiva. Podobné úzké bankály špaletovaných oken byly například u kostela v Potvorově a proti jejich jednorázovému vzniku nebyly vzneseny výhrady.⁶⁰ Rozdílná úprava kvádrů nemusela být rozhodující, pokud se počítalo s omítnutím. Tutéž námitku lze vznést i u dvou zazděných spolíí, které již vzhledem k množství a užití v horních partiích stavby nemusejí nutně dokládat rozebranou starší stavbu, ale třeba i využitý kamenický odpad. Zejména však nebyla při žádné příležitosti odebrána a porovnána malta všech zkoumaných zdív, potažmo jejich fází a dozdívek; stalo se tak pouze u vnějších omítek a ani u těch nebyl jejich rozbor zveřejněn.

Mnohem závažnějším zjištěním je odlišnost západní a severní části kostela oproti jižní frontě, která ukazuje na výrazně odlišné stáří těchto zdív. Ve stejné době jako druhá fáze stavebně historického průzkumu byla ovšem při severní straně kostela vyhloubena statická sonda. Podle fotografií v náleзовé zprávě z této archeologické sondáže jsou lomové základové zdivo a nejnižší partie nadzemního zdiva stavěny opět z bílého vápence původem nejspíše ze Stránské skály, i když tentokrát kámen nebyl určen.⁶¹ Otázkou je potom, jak velká část zdiva severního průčelí, jež bylo překryto plentou, byla přístupná průzkumu a zda se tmavý kámen (spíše tmavý vápenc z rula, o níž uvažují autoři průzkumu) nevyskytoval pouze v horních

57 Černoušková, D. — Borský, P.: *Kostel sv. Kunhuty — dodatek*, s. 5.

58 Podle fotografií se spíše než o nadezdívku, respektive o vložení bloku klenáku, jedná o dodatečnou prasklinu u významně poškozeného západního okna, viz Černoušková, D. — Borský, P.: *Kostel sv. Kunhuty — dodatek*, s. 5, obr. 11. Totéž ovšem demonstruje Merta, David: *Bývalý premonstrátský klášter v Brně-Žabrdovicích (poznámky ke středověkým dějinám)*. Forum urbes medii aeui 7, 2013, s. 113, obr. 9, na lépe zachovaném východním z obou oken po památkové úpravě. U toho je patrné zaretušované boční poškození v místech nasazení záklenku.

59 Černoušková, D. — Borský, P.: *Kostel sv. Kunhuty — dodatek*, s. 2, 5.

60 Hauserová, Milena: *Kostel sv. Mikuláše v Potvorově. Postřehy k okolnostem bádání a jejich interpretačním důsledkům*. Sborník 10, 2012, s. 173, obr. 1, 182, obr. 17c. Většina oken byla ovšem dodatečně zvětšena vynětím vnitřní části profilace, právě střední okno v apsidě je zachováno v autentické podobě, viz Hauserová, M. — Bukačová, Ivana a kolektiv: *Potvorov, kostel sv. Mikuláše, stavebněhistorický průzkum*. Rukopis v archivu autorů. Praha 2008, s. 8, 26, dostupné online z: http://www.romarch.cz/o1_CZ/o3_veda_a_vyzkum/texty/Potvorov_vyzkum.htm, cit. 1. 9. 2020.

61 Unger, Josef: *Brno-Žabrdovice 2001*, tab. 2, 3, 4.

partiích kostelního zdiva. Základové zdivo severní fronty a jeho dochované nadzemních partie, jež se teprve dodatečně ocitly pod povrchem, tedy nejspíše budou stejně staré jako reliktů jižní fasády. Kostel pak nebyl směrem k severu významně zvětšován, a pokud ano, důkazy pro to může poskytnout jedině archeologický výzkum provedený v interiéru.

Autoři průzkumu usuzovali s určitou mírou nejistoty na základě pečtní ikonografie (viz níže), že kostel snad mohl mít věž, ať již průčelní nebo vystupující z osy průčelí směrem k jihozápadu.⁶² Na anonymním votivním obraze však ze střechy vystupuje nad západním průčelím pouze malá věžička. S představou věže sousedící z jihu či jihozápadu s tribunou však příliš nekorespondují štěrbinová okna osvětlující podtribuní. V západním průčelí ve středověku opět věž být nemohla; tomu neodpovídá rozeta vyobrazená na votivním obraze ze 17. století. Není koneckonců vyloučeno, že její zbytek byl při stavebně historickém průzkumu zachycen zevnitř v západní zdi lodi.⁶³ Dnešní věž byla ke kostelu přistavěna až určitou dobu po třicetileté válce. Mnohem spíše než věž přistavěnou k západnímu průčelí tak lze předpokládat, že v době románské nad linii střechy vystupovalo nadtribuní, ať již jako zvonové patro nebo prostora jiného účelu. U ostře špičaté vysoké střechy z votivního obrazu lze připustit, že mohla být v gotice oproti románskému stavu zvýšena, což je vcelku běžný jev. Zda se však pro to ještě podaří získat doklady, je otázka. I při dobrém stavu dochování by k tomuto poznatku vedl průzkum s vysokou mírou destruktivních zásahů do stávajících zdí.

Oba klášterní kostely, budova v popředí se dvěma věžemi a budova v pozadí s jednou věží, jsou skutečně vyobrazeny na konventním typáři, jenž měl sloužit od 13. století do konce 16. století.⁶⁴ Eventuální starší otisky tohoto typáře z let 1262 a 1287 se v nedávné době údajně nepodařilo dohledat.⁶⁵ Publikovaná pečeť z listiny z roku 1262 je však torzální a ze zmenšené fotografie je obtížně posuzovat stavební detaily. Pečtní ikonografii bude tedy lépe do úvah o charakteru stavby ve 13. století nezapojovat nebo jen s krajní opatrností.

62 Černoušková, D. — Borský, P.: *Kostel sv. Kunhuty — dodatek*, s. 5.

63 Tamtéž, s. 4, foto 25.

64 Hurt, R.: *Kostel*, s. 10; Šebánek, J.: *Archivy*, s. 32, č. 185, s. 57–58, č. 313, 314; *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae. Tomi V, fasciculus primus. Inde ab a. MCCLIII usque ad a. MCCLXVI* (dále jen CDB V/1). Edd. Jindřich Šebánek, Sáša Dušková. Praegae 1974, s. 522–523, č. 351; *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae. Tomi V, fasciculus quartus. Inde ab a. MCCLIII usque ad a. MCCLXXVIII* (dále jen CDB V/4). Edd. Sáša Dušková, Vladimír Vašků. Praegae 1993, Sigilla, č. 3, 28; *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae. Tomus IV. Ab annis 1268–1293* (dále jen CDM IV). Ed. Antonín Boczek. Olomucii 1845, s. 335–336, č. 257; Šebánek, J.: *Archivy*, s. 32, 58.

65 Číhalík, Martin — Staňková, Eva — Zdražilová, Barbora: *Standardní stavebně historický průzkum kostela Nanebevzetí Panny Marie v Brně-Zábrdovicích*. Rukopis NZ v archivu Archia Brno o. p. s. Brno 2004, s. 9.

POČÁTKY ZÁBRDOVICKÉHO KLÁŠTERA A DATUM SVĚCENÍ KLÁŠTERNÍHO KOSTELA

Kostel sv. Kunhuty je důležitý proto, že u něj na rozdíl od kostela sv. Jiljí známe datum svěcení, musíme je však podrobit pramenné kritice.

Beda Dudík dobu svěcení klášterního kostela stanovil na 15. květen roku 1211⁶⁶ a toto datum se v odborné literatuře traduje.⁶⁷ Svěho času ho však bylo dosaženo kombinací dobových i pozdních pramenů a tato kombinace při bližším pohledu obsahuje chybné premisy, i když bylo díky ní i přesto správně stanoveno roční datum svěcení.

V prvé řadě musíme užít pramenů časově blízkých počátkům kláštera. Okolnosti jeho založení jsou podrobně vylíčeny v tzv. zábrdovických falzech, domnělých originálech zakládacích listin.⁶⁸ Obě písemnosti byly sepsány nedlouho po událostech, o nichž referují. Jejich vznik editor Gustav Friedrich kladl před rok 1235, protože si povšiml, a nově to zdůraznil Tomáš Borovský,⁶⁹ že imunitní pasáže ve druhém z falz jsou formulovány nezávisle na imunitě podle velehradsko-oslavanského formuláře, kterou klášter dostal od markraběte Přemysla privilegiem z 28. března 1235.⁷⁰ To je dosti závažné zjištění. Před rok 1235 může ukazovat i fakt, že v nich není výslovně jmenována dcera uherského krále Alžběta a nepíše se o ní ještě jako o světici (viz níže). S rozšířením Alžbětina kultu díky přemyslovské a arpádovské dynastické tradici lze počítat i na Moravě poměrně záhy po její smrti 17. listopadu 1231, i když přímé doklady jsou vesměs pozdější.⁷¹ Alžběta byla svatořečena 27. května 1235 a její slavnostní elevace 1. května 1236 se podle Cesaria z Heisterbachu výslovně účastnili i čeští poutníci obojího pohlaví. Není dokonce vyloučeno, že v přemyslovském prostředí disponovali relikviemi ještě před svatořečením, i když zprávu o tom zanechal teprve Pešina z Čechorodu. Lze stěží připustit, že by tuto světici ignorovalo moravské prostředí, kde pobývala a měla své majetky a zájmy Alžbětina teta, královna-vdova Konstancie. Alžbětu měly ale ve zvláštní úctě také Konstanciiny dcery, budoucí sv. Anežka a její starší sestra Anna.⁷²

Paleograficky ani diplomaticky nebyla obě falza znovu hodnocena. Editor Gustav Friedrich u obou listin konstatoval ruku první poloviny 13. století, což podle

66 Dudík, Beda: *Dějiny Moravy. Díl V. Od roku 1197 až do roku 1261*. Praha 1878, s. 50–52.

67 Hurt, R.: *Kostel*, s. 5; Foltýn, D. a kolektiv: *Encyklopedie*, s. 233; Baran-Kozłowski, Wojciech: *Arcybiskup gnieźnieński Henryk Kietlicz (1199–1219). Działalność kościelna i polityczna*. Poznań 2005, s. 154.

68 Citovány v poznámce 9.

69 Borovský, Tomáš: *Kláštery, panovník a zakladatel na středověké Moravě*. Brno 2005, s. 32–33.

70 *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae. Tomi III., fasciculus primus. Inde ab a. MCCXXXI. usque ad a. MCCXXXVIII* (dále jen CDB III/1). Ed. Gustav Friedrich. Pragae 1942, s. 129–133, č. 107.

71 Schmidtberger, Helga Susanne: *Die Verehrung der heiligen Elisabeth in Böhmen und Mähren bis zum Ende des Mittelalters*. Marburg 1992, zvláště s. 15–16, 43–48; Doležel, Jiří: *Tišnovský tympanon. K rané úctě a ikonografii sv. Alžběty Durynské*. SMB 3, 2011, s. 33–67.

72 Tamtéž, s. 51–59.

názoru Dalibora Havla platí dosud.⁷³ U prvního falza si editor povšiml, že se o domnělém vydavateli na několika místech hovoří ve 3. osobě singuláru a dar Vladislava Jindřicha je pro změnu formulován v 1. osobě singuláru. To ukazuje, že byly do písemnosti pojaty informace z více stylisticky nesourodých zápisů. Ve druhém z falz rozeznal editor v některých formulích (invokaci, arenze, promulgaci a koroboraci) opakující se vlastnosti stylu autora, který Přemyslu Otakarovi psal či stylizoval listinu pro olomoucký kostel z roku 1207, listinu pro johanity z 31. prosince 1213,⁷⁴ konfirmaci pro johanity z 26. srpna roku 1222 a listinu z 26. června roku 1225 pro Oslavany; ve všech případech jde o pravé listiny.⁷⁵ To podle editora ukazovalo, že bylo pro formulaci falza užito staršího Přemyslova deperdita, na němž se notářsky podílel biskup Robert.⁷⁶ Podobně je tomu u intitlace a koroborace prvního z falz. Žádná zničená pravá listina ani jiná písemnost však neposloužila k přímému zhotovení falz; pergamen obou domnělých originálů nenese stopy razur ani původního inkoustu. Pečeti obou listin měly být podle editora padělané, napodobující pravé exempláře. Tento závěr dnes ovšem není zcela jednoznačný, pečeti jsou podle Karla Maráze⁷⁷ buď autentické, nebo byly zhotoveny velmi pečlivě podle autentického originálu a byly propracovány až do nejmenších detailů. Nesou zato zřetelné stopy manipulace.

Falza by měla být znovu zhodnocena s ohledem na dnešní stav vědomostí. Na valnou část středověkých falz se již nepohlíží jako na vyslovený pokus o podvrh. V mnoha případech nám formálně a stylisticky mladší písemnosti zprostředkovávají obsah ztracených starších písemností, z nichž některé, tzv. tradiční zápisy, měly i právní platnost. V některých případech může jít i o náhradu za poškozenou nebo zničenou či ztracenou písemnost, někdy jde o kopii *pro interno*.⁷⁸

V případě zábrdovických falz máme tedy co do činění s poměrně podrobným svodem starších písemností, zformulovaným před polovinou 30. let 13. století a zpracovaným do podoby domnělých listin. Patrně se tak stalo v době, kdy již nežili

73 Děkuji za cennou konzultaci paleografické problematiky obou listin.

74 *CDB II*, s. 104–106, č. 110.

75 Tamtéž, s. 52–55, č. 59; s. 104–106, č. 110; s. 229–232, č. 239; s. 266–267, č. 272; Šebánek, J.: *Kdo byl notář Otakarův 5?* In: Studie k české diplomatice doby přemyslovské. Edd. Jindřich Šebánek, Jiří Pražák, Sáša Dušková. Praha 1959, s. 5, 9.

76 Tamtéž, s. 17, 37–39.

77 Děkuji za sfragistické posouzení originálních pečeti.

78 K problematice aktů, tradičních zápisů a společenské a liturgické paměti například Pražák, Jiří: *Rozšíření aktů v přemyslovských Čechách. K počátkům české listiny*. In: *Collectanea opusculorum ad iuris historiam spectantium Venceslao Vaněček septuagenario ab amicis discipulisque oblata*. Pocta akademiku Václavu Vaněčkovi k 70. narozeninám. Ed. Karel Malý. Praha 1975, s. 29–40; Nový, Rostislav: *Diplomatické poznámky k donačním listinám českých klášterů a kapitul do konce 12. století*. *Studia mediaevalia Pragensia* 2, 1991, s. 125–146; Bláhová, M.: *Historická paměť v pramenech raně přemyslovských Čech*. In: *Dějiny ve věku nejistot*. Edd. Jan Klápště, Eva Plešková, Josef Žemlička. Praha 2003, s. 53–69; Jagošová, A.: *Diplomata Bohemiae et Moraviae antiquissima*, s. 131–141.

fundátor⁷⁹ a jeho druhá manželka, ale kdy byl ještě stále naživu nadmíru gramotný a diplomaticky aktivní biskup Robert, jenž i přes vysoký věk stále formuloval zeměpanské i své vlastní listiny.⁸⁰ Ten také téměř do konce svých dnů Zábřdovice navštěvoval; doloženo je to opakovaně mezi léty 1237–1240.⁸¹ Spolupřičetl také jeden z originálů velehradské imunity. O klášteře byl tedy velmi dobře informován. Svědků žilo touto dobou jistě více a s okolnostmi založení byla jistě obeznámena i královna Konstancie, v roce 1235 byla ostatně ještě naživu i Heilwida, považovaná nyní právem za bývalou markraběnku.⁸² Falza tedy stěží mohla významně zkreslit skutečnosti týkající se majetkového zajištění kláštera.

Zběžně si shrňme obsah obou falz. V prvním král Přemysl dosvědčuje, že se souhlasem jeho bratra Vladislava založil Lev z Klobouk v Zábřdovicích klášter ke cti Panny Marie. Dále stvrzuje markrabě Vladislav, že dal klášteru tři pole s příslušenstvím a celý les jménem *Skalice*, a dále užitek z řeky až ke mlýnu, jenž se nazýval *Daren*. Imunizoval majetky kláštera od výběru všech daní a berní a od zasahování ze strany viliků. Toto pořízení se mělo udát v době svěcení a svědčili u něj příslušní biskupové, pražský, olomoucký a arcibiskup hnězdenský. Dále se vyjmenovávají statky, jež klášteru daroval Lev: faru Panny Marie se vším příslušenstvím, vsi Sviňovice, Příbyslavice, Borkovany a *Canhouici* (zaniklé Šinkvice). Jeho manželka darovala ves Šaratice a Zbýšov spolu s výbavou pětadvaceti koní, sedmi popluží, čtyřiceti krav a 240 ovcí, a to před svědky Soběslavem, Děpoldem a Boleslavem. Následuje seznam českých svědků, před nimiž to vše král stvrdil. Poté je upřesněn čas, kdy se tak stalo, a následují moravští svědkové. Ke konci spurie následuje ještě dodatek, že kníže Vladislav poté, co se vrátil z válečného tažení, přidal Lvovu klášteru na Bogobudovy prosby les zvaný *Obecski*.⁸³ Listina neobsahuje datační formulaci a střídání objektivní a subjektivní stylizace naznačuje, že obsahuje informace více jiných písemností, které přejímá bez stylistického sjednocení.

Druhý falzum je poněkud jiného znění, i když v některých pasážích najdeme shody. Král opět potvrzuje klášteru majetky, které měl nejprve udělit markrabě, a to dvůr na Svitavě se dvěma poplužími a jejich příslušenstvím, s voly a potřebami

79 Naposledy vystupuje ve svědečné řadě ke konci roku 1228, *CDB II*, s. 315–319, č. 320.

80 Šebánek, J.: *Kdo byl notář*, s. 3–39.

81 *CDB III/1*, s. 211–212, č. 171; *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae. Tomi III., fasciculus secundus. Inde a mense iunio a MCCXXXVIII ad exeuntem annum MCCXL /2* (dále jen *CDB III/2*). Ed. Zdeněk Kristen. Praeae 1962, s. 243–244, č. 192; s. 279–280, č. 213; s. 322–324, č. 243; Šebánek, J.: *Archivy*, s. 11–12.

82 Wihoda, M.: *Vladislav Jindřich*, s. 175–181; Týž: *Vladislav Jindřich 2*, s. 110–114; *CDB III/1*, s. 158–159, č. 127. Roku 1235 právě na Heilwidinu prosbu udělil biskup Robert oslavanskému klášteru plné desátky ze všech vsí a kostelů.

83 Jediné skutečně válečné tažení, jehož se markrabě zúčastnil ještě před svěcením, je doloženo k pozdnímu jaru a létu roku 1203, kdy české a moravské oddíly pomáhaly v Durynsku odrazit vpád Filipa Švábského. Pokud by byl dar *Obecského* lesa dodatečný, připadá v úvahu ještě další válečná kampaň na podzim roku 1213, kdy opět obě vojska táhla na pomoc štaufské koalici. Jinak se markrabě účastnil spíše diplomatických jednání. Wihoda, M.: *Vladislav Jindřich 2*, s. 78, 104–105, 229–234.

k obdělávání této půdy, dále s přilehlou řekou Svitavou, s lesem Skalice, jiným lesem Seč (*Sizza*) a lesem jménem *Obetna ohozv*. Těm byly vyznačeny hranice. Dále daroval markrabě ves Maloměřice se vším příslušenstvím a opět ji nechal vymezit. Lev měl klášteru udělit statek Zábrdovice, v němž se klášter nachází, kostel Panny Marie v Brně (*in burgo Brunensi*) se vším příslušenstvím a statky, vsi Svinošice, blíže neurčené Přibyslavice, Kohoutovice, Borkovany a Šinkvice s veškerým jejich příslušenstvím a zázemím. Jeho již zesnulá manželka Rixa dala klášteru část vsi Šaratice, jež byla později díky směně klášteru postoupena celá. Neurozená žena Margareta, vdova po Peregrinovi, dala totiž klášteru ves Heroltice, a šlechtic Sasín (*Žazzin*) s dcerou Příbyčestí darovali tři popluží v dnes nelokalizovatelné vsi Kladiš či Kladiše (*Cladisse*). Heroltice se podařilo směnit se šlechticem Borkem a popluží v Kladiši (či Kladiších) se šlechticem Dobřemilem, kteří drželi zbývající část Šaratic. Markrabě osvobodil klášter od všech svých nároků s výjimkou práva, jež se na Znojemsku dává z hlavy a krádeže. Dále určil Lev část majetků, které si doživotně ponechal s tím, že pokud by zemřel bez legitimního syna, bude je užívat až do smrti jeho druhá manželka Sofia a po její smrti přejdou tyto majetky na klášter, a to i pokud by se znovu vdala. Tyto statky jsou Klobouky, Diváky, zaniklé Přestavky u Klobouk, zaniklý Kamenec (*Vcamenne*) mezi Kašnicemi a Bohumilicemi, Jezera? (*V Gezera*), Kovalovice, nelokalizované Drahoňovice (respektive Drahonice), zaniklé Částkovice u Klobouk, Hostěrádky, Bohumilice, zaniklé Mezilesice jihovýchodně od Kobeřic, neznámé Utěšenice (snad Útěchov?) a nakonec Maloměřice s dvorem v Zábrdovicích.⁸⁴ Se souhlasem markraběte požádal král o biskupskou kletbu a jak markrabě, tak biskup měli stvrdit pořízení přivěšením pečeti. Následují svědkové, zčásti totožní jako u prvního falza, ale místy v poněkud jiném pořadí. Po nich jsou vyjmenovány osoby, jež vymezily hranice. Patronátní právo ke kostelu postoupil Lev olomouckému biskupu a jeho nástupcům, což král potvrzuje. *Actum* listiny mělo proběhnout roku 1210, vydána měla být v Brně *per manum* notáře Petra.

Majetky obou falz se zčásti kryjí a doplňují, druhé však ukazují na poněkud pokročilejší stav nežli první. Přesto jde vysoce pravděpodobně i u něj o stav klášterních majetků nejen před smrtí fundátora, ale i před smrtí markraběte Vladislava Jindřicha. V papežské protekci z roku 1237 je již jmenováno více lokalit, aniž bychom věděli, jak některých klášter nabyli.⁸⁵ Lze ostatně zajít ještě dále: papežská protekční bula z 3. dubna 1209, i když nevyjmenovává všechny klášterní majetky, zmiňuje již

84 Darované lokality byly určeny s pomocí Hurt, R.: *Kostel*, s. 6; Hosák, Ladislav: *Historický místopis země Moravskoslezské*. Praha 2004², s. 211–214, 269–271, 274, 291, 306–308; Nekuda, V.: *Zaniklé osady na Moravě v období feudalismu*. Brno 1961, s. 38, 40, 58, 69, 77, 138, pokud se je předchozímu bádání lokalizovat podařilo.

85 *CDB III/1*, s. 208–209, č. 167. Ves Levice na Opavsku nezískal klášter od markraběte Přemysla roku 1234, jak se traduje v literatuře, viz Hurt, R.: *Kostel*, s. 6. Ten jí pouze listinou vydanou v Opavě udělil velehradskou imunitu. Srov. *CDB III/1*, s. 112–113, č. 97.

Hostěrádky (*Otradiz*). K většině pořízeních ze strany fundátorského páru (respektive obou párů) a pravděpodobně i k výmince doživotního užívání statků (jež později mohla být upravena) muselo tedy dojít určitou dobu před tímto datem.⁸⁶

Nyní k některým časovým údajům písemností. Podle prvního ze zábrdovických falzů⁸⁷ měl král stvrdit nadání a výsady kláštera v době, kdy byla dcera uherského krále vezena muži do Němec. Král měl podle zmíněného falza v sobotu pořádat hostinu (*prandium*) v Kloboukách a v neděli v Zábrdovicích. A u této události Beda Dudík prohlásil, že v klášteře se ještě v 17. století slavilo posvěcení chrámu 15. května a podle barokních zábrdovických analů⁸⁸ tomu mělo údajně být na neděli *Exaudi*. Na toto datum vskutku vychází příslušná neděle jen na rok 1211.⁸⁹ Navíc si podle autora zábrdovičtí premonstráti připomínali tento den jako návštěvu sv. Alžběty (Erzsébet), oné maličké uherské princezny. U tohoto prohlášení ovšem již Beda Dudík konkrétní pramen necituje, takže není jasné, z čeho vychází.⁹⁰ Datum svěcení, jež jinak s biografií světice vcelku koresponduje, je tedy nutno podrobit pramenné kritice.

Erzsébet se dočkala svatořečení a prvních hagiografických děl záhy po své smrti. Beda Dudík se odvolává na zhruba o šedesát let pozdější životopis Dětricha z Apoldy,⁹¹ jenž ale vycházel z údajů pamětnic. Podle tohoto hagiografa měla být Erzsébet v době cesty přes Moravu čtyřletá, datum narození ale klade nesprávně do roku 1205.⁹² Narodila se roku 1207, podle pozdní tradice údajně 7. července.⁹³ Roční datum 1211 odpovídá i (nesprávnému) údaji pozdního uherského kronikáře Jana z Turce (*Johannes de Thurocz*, Thuróczi János) z druhé poloviny 15. století, podle něž měla být princezna spojena se svým mužem v devátém roce otcova panování,

86 Srov. *CDB II*, s. 76–77, č. 82.

87 Tamtéž, s. 391–393, č. 363.

88 *Annales monasterii Zabrdociensis* (Moravský zemský archiv v Brně [dále jen MZA], fond G 10 Sběrka rukopisů MZA 1200–1999 [dále jen G 10], inv. č. 269/1–2, evid. č. 297–298) pocházejí ze druhé poloviny 17. století a obsahují zprávy do roku 1711. V části od konce třicetileté války do 80. let 17. století jde o dílo učeného opata Gottfrieda Olenia (Dřímál, J. — Peša, V.: *Dějiny města Brna 1*. Brno 1969, s. 176). Připomínají se i staré letopisy kláštera zábrdovického, které měly obsahovat zprávy z 13.–15. století, byly však již v 17. století zapůjčeny Tomáši Janu Pešinovi z Čechorodu, Oleniovu příteli, a po jeho smrti roku 1680 zmizely (Šujan, František: *Dějepis Brna*. Brno 1902, s. 7). Pátrání ve fondech arcibiskupského archivu v Praze a Valdštejnské knihovny v Mostě, jež František Šujan navrhoval, zřejmě nebylo úspěšné. Srov. Hlaváček, I.: *Knihy a knihovny v českém středověku. Studie k jejich dějinám do husitství*. Praha 2005; Pražák, J.: *Výbor kodikologických a paleografických rozprav a studií*. Praha 2006.

89 Bláhová, M.: *Historická chronologie*. Praha 2001, s. 530–531.

90 Dudík, B.: *Dějiny Moravy*, s. 50–52.

91 *Lexikon des Mittelalters. III. Codex Wintonensis bis Erziehungs- und Bildungswesen*. München — Zürich 1986, col. 1840–1841.

92 Marsina, Richard: *Legény stredovekého Slovenska. Ideály stredovekého človeka očami cirkevných spisovateľov*. Budmerice 1997, s. 147.

93 Wegele, Franz Xaver: *Annales Reinhardsbrunnenses*. Thüringische Geschichtsquellen. Bd. 1. Jena 1854, s. 111; Hoppe, Günther: *Elisabeth. Landgräfin von Thüringen*. Eisenach 1984, s. 11.

počítáno od korunovace na sv. Ducha roku 1202.⁹⁴ Ondřej II. ale nastoupil na trůn až 29. května 1205 a od tohoto data, pokud je mi známo, počítá i v listinách.⁹⁵ Beda Dudík cituje ještě *Annales Reinhardsbrunnenses* ze 14. století, dobře zpravené o durynských dějinách, podle nichž měla být princezna opět odvezena roku 1211.⁹⁶ Dětrich z Apoldy, anály reinhardsbrunnenské i dnešní bádání přitom připisují zásadní úlohu při předání Erzsébet do Durynska matce Gertrud z Andechs-Meranu. To bývá kladeno do doby, kdy se začala v íši formovat opozice proti Otovi IV. A mělo se to udát mezi podzimem roku 1210 a jarem roku 1211.⁹⁷ Gertrud byla následně 28. září roku 1213 zavražděna.⁹⁸ Také legendista Caesarius z Heisterbachu, respektive jeho pramen *Dicta quattuor ancillarum*,⁹⁹ se odvolává na svědectví zbožné panny Gudy, která se přibližně ve svých pěti letech připojila k Alžbětě v jejím čtvrtém roce. Poselstvo mělo být vypraveno z Bratislavy a v okolních krajích se mu dostávalo náležitých poct od knížat, prelátů a magnátů.¹⁰⁰ Lze pouze litovat, že se nedochovaly pasáže Jarlochova letopisu, které by se týkaly počátečních let 13. století, protože autor, opat milevské kanonie, se rovněž uvádí ve svědečné řadě falz, s nejvyšší pravděpodobností se účastnil svěcení a jistě by nové premonstrátské kanonii pozornost věnoval.¹⁰¹ Šlo nakonec o jednu z posledních kanonií, jež u nás ve středověku vznikly.¹⁰²

Životopis malé Erzsébet, Alžběty Uherské, respektive Durynské, tedy na rok 1211 jako na dobu, kdy projížděla Moravou, skutečně ukazuje. Ke svěcení kostela by o mnoho let později ostatně z více důvodů dojít nemohlo, zvláště pokud se ho měli účastnit příslušní biskupové. Daniel Milík zemřel 4. dubna 1214 a arcibiskup hnězdenský Henryk Kietlicz 22. března 1219.¹⁰³ Ani biskup Robert nebyl

94 V překladové edici a faksimili vydání z roku 1488 je ale uveden rok 1201. Alžběta se měla provdat devět let po otcově tažení do Svaté země. Viz *Kronika Jána z Turca. = Johannes de Thurocz. Chronica Hungarorum*. Ed. Július Sopko. Bratislava 2014, s. 442–443.

95 Srov. Bláhová, M.: *Historická chronologie*, s. 766; *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. Tomus I. Inde ab a. DCCCCV usque ad a. MCCCXXV*. Ed. Richard Marsina. Bratislaviae 1971, s. 112–114, 120–124, 130, 135–150.

96 Wegele, F. X.: *Annales*, s. 121–122.

97 Wiegand, Peter: *Eheversprechen und Fürstenkoalition. Die Verbindung Elisabeths von Ungarn mit Ludwig von Thüringen als baustein einer europäischen Allianz (1207/08–1210/1211)*. In: Elisabeth von Thüringen — eine europäische Heilige. Edd. Dieter Blume, Matthias Werner. Petersberg 2007, s. 39.

98 *Lexikon des Mittelalters IV. Erzkanzler bis Hiddensee*. München — Zürich 1989, col. 1354–1355.

99 Hilka, Alfons: *Die Wundergeschichten des Caesarius von Heisterbach. Dritter Band. Die beiden ersten Bücher der Libri VIII Miraculorum. Leben, Leiden und Wunder des Heiligen Engelbert, Erzbischofs von Köln. Die Schriften über die Heilige Elisabeth von Thüringen*. Bonn. 1937, s. 349.

100 Marsina, R.: *Legendy*, s. 147–148. Edice z roku 1770 ani její přetisk mi nebyly dostupné.

101 Kernbach, Anna: *Vincenciova a Jarlochova kronika v kontextu svého vzniku. K dějepiscectví přemyslovského období*. Brno 2010, s. 238–240.

102 Borovský, T.: *Kláštery*, s. 27–29, 32–34; k počátkům novoříšské kanonie Vohryzek, Stanislav: *Žaložení kláštera v Nové Říši a otázka zakladatelských práv k němu do válek husitských*. Časopis Matice moravské (dále jen ČMM) 134, 2015, s. 345–372; Týž: *Rod pánů z Hrádku, Říše, Starče a Holoubka*. Jižní Morava 49, 2013, s. 131–155.

103 Bláhová, M.: *Historická chronologie*, s. 715; Baran-Kozłowski, W.: *Arcybiskup*, s. 240.

v počátečních letech svého episkopátu vždy přítomen ve vlasti a nebyl vždy v přátelských vztazích s králem.¹⁰⁴ Dále je mezi svědky svěcení v obou falzech přítomen první velehradský opat Tizelin (*Tiecelinus*). V listinách z konce roku 1213 ale již místo něj vystupuje nový opat Siegfried.¹⁰⁵ Musíme vzít také v úvahu, že se radikálně změnil vztah Přemysla Otakara i Vladislava Jindřicha k synům Děpolda II., kteří se zmiňují v obou falzech, a to nejpozději 18. prosince 1215, kdy Děpold III. vstoupil do jednání s Dětrichem Míšeňským a asi i se zavrženým Přemyslovým synem Vratislavem. Není ale vyloučeno, že bylo Děpolda nutné uplácet již roku 1212.¹⁰⁶

Denní datum navrhané Bedou Dudíkem se ovšem míjí s dnešním stavem poznání. Zábrdovický kostel¹⁰⁷ měl hnězdenský arcibiskup vysvětit při příležitosti jedné z cest do Říma, kde je ovšem dosvědčen mezi 21. dubnem a 13. květnem 1211, a je známo, že se cestou zpět zastavoval ještě v Bologni. Přitom nejspíše pospíchal zpět do své arcidiecéze, protože 16. května zemřel Měšek Křivonohý a bylo nutno zajistit krakovskou vládu Lešku Bílému.¹⁰⁸ To je v rozporu s Dudíkovým denním datem, které se má navíc podle zábrdovických análů týkat velkého kostela P. Marie¹⁰⁹ a ještě ke všemu se nemělo na Dudíkem citovaném foliu odbývat o šesté neděli povelikonoční *Exaudi*, ale o páté *Rogationum*.¹¹⁰ To by pak při troše dobré vůle opravdu ukazovalo na rok 1205, do něž Anály zábrdovické mylně kladou všechny události popsané v prvním falzu a hlavně založení kláštera a svěcení chrámu.¹¹¹ Jiná léta v rámci 13. století už by byla poněkud problematická.¹¹² Má

- 104 Hlinka, Vít: *Olomoucký biskup Robert*. In: Cisterciáci na Moravě. Sborník k 800. výročí příchodu cisterciáků na Moravu a počátku Velehradu. Olomouc 2006, s. 80; Hruza, Karel: *Robert, Bischof von Olmütz (1201–1240) † 17. 10. 1240*. Heslo. In: Neue Deutsche Biographie. 21. Band. Pütter–Rohlf. München – Berlin 2003, s. 676–677; Pumprová, Anna: *Robert Olomoucký. Výklad Písňe písni*. Brno 2010, s. IX–LXV.
- 105 *CDB II*, s. 103–104, č. 109; s. 104–106, č. 110.
- 106 Dejmeck, Jindřich: *Děpoltici. K mocenskému postavení a osudům jedné vedlejší větve Přemyslovců*. Monumenta historiae Bohemica 1, 1991, s. 106–107, 110; Žemlička, J.: *Počátky Čech královských*, s. 132; Wihoda, M.: *Žlatá bula sicilská. Podivuhodný příběh ve vrstvách paměti*. Praha 2005, s. 148; Týž: *Vladislav Jindřich*, s. 164; Týž: *Vladislav Jindřich 2*, s. 101–104; Ekrt, Tomáš: *Děpoltici – vedlejší větve Přemyslovců*. Bakalářská diplomová práce obhájená na Ústavu českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Praha 2019, s. 35–37.
- 107 Ve falzech se vůbec nehovoří o tom, který kostel měl být vysvěcen. V análech zábrdovických stojí, že šlo o hlavní kostel Nanebevzetí Panny Marie. Viz MZA, fond G 10, inv. č. 269/1–2, f. 11v: „[...] *ecclesiam maiorem in honorem B. V. Mariae ad coelos assumptae*.“ Že by mělo jít o sv. Kunhutu, začalo zdůrazňovat až moderní bádání, jež přejalo Dudíkovu denní datum svěcení s tím, že není potvrzeno soudobou písemností. Viz Richter, Václav: *Z počátků města Brna*. ČMM 60, 1936, s. 295–297; Hurt, R.: *Kostel*, s. 5–6.
- 108 Baran-Kozłowski, W.: *Arceybiskup*, s. 146–155.
- 109 MZA, fond G 10, inv. č. 269/1–2, f. 11v, 343r.
- 110 Tamtéž, f. 343r: „*Decima quinta Maii, Dominica Rogationum, quae est dies dedicationis nostrae ecclesiae, Pater Norbertus Credelius, senior nostri monasterii, anno aetatis 78, religionis 58, sacerdotii 50 cantavi secundas primitias solemniter*.“ O sv. Alžbětu tu žádná zmínka není. Co se týče projevu úcty k této světici, jsou také anály poměrně skoupé.
- 111 Tamtéž, 11r–11v.
- 112 Bláhová, M.: *Historická chronologie*, s. 544.

to ale vše jeden zádrhel: anály opakovaně uvádějí jako datum svěcení kostela neděli *Rogationum*, nikoli ale 15. května.¹¹³ Souběh data a svátku tedy platí nejspíše jen pro rok 1667.

Wojciech Baran-Kozłowski, vycházející z dosavadního bádání, navrhuje řešení rozporu v denních datech tak, že ke svěcení mělo dojít buď již v březnu, nebo naopak až v červnu roku 1211, kdy se biskup z Říma vracel do Polska.¹¹⁴ Tam byl s velkou pravděpodobností přítomen již ve druhé polovině června.¹¹⁵ V této souvislosti je však nutno upozornit na naprosto přehlédnutou zmínku zábrdovických análů k roku 1649, podle níž svátek svěcení kostela sv. Kunhuty připadá na 14. března.¹¹⁶ Roku 1205 i mnohem pravděpodobnějšího roku 1211 by to bylo pondělí buď po třetí (*Oculi*), nebo po čtvrté neděli postní (*Laetare*).¹¹⁷ Na neděli *Rogationum* neznámého roku byl pak nejspíše vysvěcen hlavní chrám P. Marie.

Pobyt krále v Kloboukách i v Zábrdovicích pak tedy buď mohl (ale nutně nemusel) svěcení kostela sv. Kunhuty těsně předcházet, nebo se udát až později na jaře, a pak by se cesta Erzsébet do Durynska mýjela s dobou svěcení. V klášterní memorii později možná dvě slavnostní události k témuž roku splynuly v jednu. Za zmínku v této záležitosti stojí, že dosti podrobná svědečná řada falza, v němž se o uherském poselstvu hovoří, neuvádí durynský ani uherský doprovod.¹¹⁸ Jeho dikci lze ostatně chápat jako dosti časově neurčitou. Jednoznačně však bude nutno rezignovat na denní datum kloboucké a zábrdovické návštěvy uherského poselstva k polovině května, pokud pro to v budoucnu nebudou nalezeny jiné, mně neznámé doklady. Nutno však dodat, že král nebyl přítomen v českých zemích ani v dubnu roku 1211; tehdy se zúčastnil v Naumburgu tajné schůzky iniciované mohučským arcibiskupem Sigfridem, která měla za cíl projednat budoucí novou volbu císaře Fridricha Sicilského.¹¹⁹

Pokud se vrátíme k ročnímu datu 1210, kam se hlásí jedno ze zábrdovických falz,¹²⁰ v tomto roce ke svěcení dojít nemohlo, pokud měl světit Henryk Kietlicz. Jeho druhá cesta do Říma, při níž procházel Moravou, byla totiž podle dnešního

113 Srov. MZA, fond G 10, inv. č. 269/1–2, f. 343r a 360r, 366r, 397r.

114 Baran-Kozłowski, W.: *Arcybiskup*, s. 154.

115 Tamtéž, s. 163–165.

116 MZA, fond G 10, inv. č. 269/1–2, f. 251r: „*Decima quarta Martii in festo dedicationis ecclesiae St. Kunegundis cantavit primam missam P. Benedictus Czada.*“

117 Bláhová, M.: *Historická chronologie*, s. 530, 545.

118 Viz *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. Tomus II. Inde ab a. 1235 usque ad. a. 1260*. Ed. Richard Marsina. Bratislaviae 1985, s. 115, č. 171; Kolár, Jaroslav: *Český život sv. Alžběty Durynské a Tomáš ze Štítného*. Mediaevalia historica Bohemica 4, 1995, s. 225; Wegele, F. X.: *Annales*, s. 121; Marsina, R.: *Legendy*, s. 147. Z uherských osob jsou mi známi *Farkasius* a *David*, zakladatelé kostela v Kaplněj u Bratislavy, z durynského doprovodu pak *Waltherus de Vargila* (*Varila*), *Meynhardus de Molbergh* (*Mülburg*) a *Bertha*, vdova po Egilolfovi (*Egenolfim*) de Bendeleyben.

119 Wihoda, M.: *Vladislav Jindřich 2*, s. 83.

120 CDB II, s. 393–397, č. 364.

stavu poznání až následkem dohod na církevně-politickém sjezdu v Borzykowé, který hnězdenský arcibiskup svolal teprve v červenci roku 1210 v reakci na bulu Inocence III. z 9. června téhož roku.¹²¹ Roční datum tedy Zábrdovičtí při sepisování listin nesprávně budto opsali, nebo zpětně vypočetali.¹²² O rok později na jaře, a to zejména od března do května roku 1212, měli kvůli vzpouře zneuznaného syna Vratislava a jeho strýce Dětřicha Míšeňského pro změnu naprosto jiné starosti Přemysl Otakar I. i Vladislav Jindřich.¹²³

Vzhledem k tomu, že několik pramenů rozdílné proveniencie, které se týkají sv. Alžběty, různým a na sobě nezávislým způsobem ukazuje na rok 1211 a to koresponduje se zjištěním, že někdy touto dobou musel hnězdenský arcibiskup cestovat přes české země, se i dnes tento rok jeví jako nejvhodnější termín všech popsáných událostí. Je přitom pravděpodobné, že arcibiskup využil právě pohostinství biskupa Roberta. Dne 14. března, pokud se později datum svěcení nepřekládalo, o čemž však barokní tradice nehovoří, tedy zřejmě vysvětil kostel sv. Kunhuty. A je možné, že se přitom nevědomky setkal s budoucí světicí, to je však velmi nejisté.

Beda Dudík se totiž, pokud neužil mně dosud neznámého pramene, dopustil při dataci návštěvy malé Erzsébet omylu. Na jím uváděnou neděli *Exaudi* totiž zmiňují anály zábrdovické den svěcení křtinského kostela a zároveň velké pouti v roce 1672. Lev z Klobouk zde měl roku 1210 založit ženský premonstrátský klášter.¹²⁴ Roční datum této domnělé fundace se však nápadně shoduje s datem jednoho ze zábrdovických zakládacích falz.¹²⁵ Křtiny se v zábrdovických falzech nezmiňují, teprve až roku 1237 v papežské bule,¹²⁶ mohou se však skrývat pod darovanými lesy. Jak rychle po založení měly Křtiny svou faru, je obtížné stanovit, hypoteticky však lze uvažovat, že ještě dříve, než získal klášter patronát kostela v Bukovince; ten by totiž jinak pro duchovní správu nebohaté odlehle enklávy zcela dostačoval. Tedy před rokem 1283, kdy byl dar mající vstoupit v platnost po dárcově smrti zlistiněn.¹²⁷ Na samém konci 13. století tomu tak však již bylo. Dne 8. května roku 1299 udělil totiž csanádský biskup, minorita Antonín, jenž právě v povelikonoční době pobýval v Brně, čtyřicetidenní odpustky pro návštěvníky zábrdovického i křtinského kostela, kteří do nich kdykoli přijdou a vyslechnou zde mši.¹²⁸ Brzké založení kostela ve Křtinách není nikterak nereálné. Dochovaly se barokní rytiny, z druhé poloviny 17. a počátku 18. století, na nichž je zobrazen „český“ kostel obdélného půdorysu s rovně uzavřeným kněžištěm, obklopený hřbitovem, a nad ním ve svahu „německý“

121 Baran-Kozłowski, W.: *Arcybiskup*, s. 135–148.

122 Není vyloučeno, že existoval takto datovaný záznam o sňatku Lva se Sofií, jak by snad mohly naznačovat klášterní anály (MZA, fond G 10, inv. č. 269/1–2, f. 15v–16r). Jisté to ovšem není.

123 Žemlička, J.: *Počátky Čech královských*, s. 101–102.

124 MZA, fond G 10, inv. č. 269/1–2, f. 466r.

125 *CDB II*, s. 393–397, č. 364.

126 *CDB III/1*, s. 208–209, č. 167.

127 *CDM IV*, s. 281–282, č. 214.

128 *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae. Tomus V. Ab annis 1241–1267*, s. 109, č. 106.

gotický chrám s vysokým polygonálně ukončeným kněžištěm.¹²⁹ Archeologický výzkum, pokud je mi známo, není k dispozici a je otázka, zda je vůbec v místech dnešního chrámu dostatečně zachovaný archeologický terén. Nebyla tam ale nikdy ženská kanonie, tu stvořila až barokní klášterní literatura.¹³⁰

Beda Dudík se sice odvolává na fakt, že si návštěvu sv. Alžběty na neděli *Exaudi* připomínali zábrdovičtí premonstráti ještě v 17. století. Takovouto zprávu ovšem analýze neobsahují a obecně sv. Alžbětě Uherské věnují minimum pozornosti na rozdíl od její dcery, premonstrátky bl. Gertrud.¹³¹ Hypoteticky je ale možné, že tak Beda Dudík chybně usoudil díky zmínce na jiném místě análů, podle níž měly mít premonstrátky ve Křtinách „*ad maiorem ecclesiam visitantis B. V. M. Elisabetham monasterium*“.¹³² Je tedy možné, že ze zasvěcení křtinského kostela Navštívení Panny Marie po příslušné korekci ročního data a s přihlédnutím k neděli *Exaudi* tak, aby vyšla na 15. května, stvořil nedopatřením Beda Dudík návštěvu malé Erzsébet u hlavního kostela P. Marie v Zábrdovicích. Neznám ale v tuto chvíli veškerou pramennou základnu, z níž mohl Beda Dudík ve své době čerpat.

Úcta ke sv. Alžbětě Durynské se v klášterních análech neprojevuje, mohla být totiž v klášteře vyjádřena i jinak než literárně. Pomineme-li nepostizitelnou živou kulturu, jistě ji připomínal příslušný liturgický svátek, což však díky naprosté ztrátě knižní výbavy nedokážeme posoudit. Dále mohly být v klášteře přítomny relikvie a také sakrální umění; v tomto by bylo možná ještě přínosné pokusit se prostudovat prameny k rušení kláštera. Svátá Alžběta je snad zobrazena na barokní votivní malbě spolu se Lvem z Klobouk jako žena s královskými insigniemi, která drží kostel sv. Kunhuty. Také v Kloboukách, kde měl klášter významnou faru, se dochovala socha této světky z 80. let 15. století.¹³³ Jisté je, že se kromě barokních análů, nekrologia a některých tisků nemohl B. Dudík opřít o modernější zpracování zábrdovických dějin. Mohl snad znát jen nepřilíš spolehlivou knihu z pera zábrdovického faráře Josefa Pospěcha.¹³⁴

Vše, co vyvozují na základě análů zábrdovických já, ale říkám s výhradou, že dávám určitou důvěru prameni, který nevěnoval žádnou zvláštní pozornost Alžbětině

129 Samek, B.: *Umělecké památky Moravy a Slezska. 2. Svazek J/N* (dále jen *Umělecké památky 2*). Praha 1999, s. 269. Ve velmi malém detailu viz reprodukci mědiritiny v populárně zaměřené brožuře Kosík, Rudolf Marian — Mílek, Václav: *Osm století. Zábrdovice, Křtiny, Nová Říše*. Brno 2009, s. 30. Několik variant této schematizované situace je vyobrazeno v jinak problematické brožuře Šenkyřík, Marek: *Historie chrámu Panny Marie ve Křtinách*. Blansko 1992, s. 9–12.

130 Charouz, Jindřich Zdik Zdeněk: *Křtinská záhada — klášter premonstrátek*. In: *Osm století. Sborník příspěvků prezentovaných na konferenci k výročí 800 let založení klášterů v Zábrdovicích a Nové Říši 23. září 2010 v premonstrátském klášteře v Nové Říši*. Ed. Václav Mílek. Nová Říše 2012, s. 11–20.

131 MZA, fond G 10, inv. č. 269/1–2, f. 64v. K životu blahoslavené Gertrud z Altenbergu viz Rusina, Ivan — Zervan, Marian: *Postavy a příběhy světců střední Evropy. Ikonografia*. Bratislava 2016, s. 113–119.

132 MZA, fond G 10, inv. č. 269/1–2, f. 143r.

133 Viz Samek, B.: *Umělecké památky*, s. 246; Týž, *Umělecké památky 2*, s. 143.

134 Pospěch, Josef: *Krátký dějepis bývalého kláštera premonstrátek, nynější farnosti a chrámu Páně v Zábrdovicích*. Brno 1869.

přítomnosti ani jejímu dalšímu životu a svatořečení, zato neváhal zaznamenat na věčné časy, že v kraji kostnickém porodila žena lva s lidskou hlavou a že se na nebi objevila tři slunce nebo nějaká ta kometa.¹³⁵ V některých bodech si také anály protiřečí.

Získali jsme tedy vcelku spolehlivý *terminus ante quem* stavby kostela a ještě se pokusíme přiblížit se termínu *post quem*. Zábřdovický klášter byl zakládán s vědomím markraběte Vladislava Jindřicha a biskupa Roberta, muselo se tak udát nejspíše až po 23. červnu roku 1202, kdy byl biskup nastolen.¹³⁶ Anály zábřdovické kladou založení kláštera do doby okolo roku 1205 a fixují události prvního z falz na cestu Přemysla z Uher, jež měla předcházet narození syna Václava roku 1206. Toto datum lze buďto odsoudit jako zcela smyšlené, protože je dobové prameny nepotvrzují, anebo je brát vážně alespoň *cum grano salis*. Převor Arnold měl podle klášterních análů působit ve funkci přibližně třicet let, než zemřel. Prvního opata však znají anály až díky imunitní listině z roku 1235.¹³⁷ Na jiném místě kladou anály založení kláštera a příchod strahovských kanovníků s převorem již do roku 1200 a do roku 1205 pak shodně svěcení kostela P. Marie. Po smrti převora Arnolda měl nastoupit první převor Konrád.¹³⁸ Nám je pak známo, že Konrád poprvé vystupuje v listině z roku 1231.¹³⁹ Opravdu není vyloučeno, že počátky kláštera spadají již někde k počátku 13. století, dokonce to považuji za pravděpodobnější, než snahy klášter je těsně před rokem 1209. Každopádně musel být klášter fakticky založen a nadán majetky šlechtických fundátorů určitou dobu před 3. dubnem 1209, neboť protekční bula Inocence III., uložená v listinném fondu zábřdovických premonstrátů, je již adresována převoru Arnoldovi a zábřdovickým bratřím. Komise v čele s opatem-vizitátorem ze Strahova tedy již místo pro novou kanonii schválila, nová komunita byla ustanovena a vyslána do nového působiště.¹⁴⁰

Je ještě třeba vyrovnat se se zmínkou zábřdovických análů, podle nichž se měl svítit hlavní kostel P. Marie. Tak tomu ovšem být nemohlo. Že se musel svítit roku 1211 kostel sv. Kunhuty a po určitou dobu sloužil jako prvotní klášterní chrám, to vyplývá z přízviska zábřdovických opatů *abbas sancte Cunegundis*.¹⁴¹ Mladší kostel P. Marie je výslovně zmíněn teprve k roku 1283, je však vyobrazen spolu s kostelem sv. Kunhuty

135 MZA, fond G 10, inv. č. 269/1–2, f. 63r, 111r.

136 CDB II, s. 393–397, č. 364; Bláhová, M.: *Historická chronologie*, s. 734.

137 MZA, fond G 10, inv. č. 269/1–2, f. 19r, 27r, 29v.

138 Tamtéž, f. 466r–466v.

139 CDB III/1, s. 12–13, č. 14.

140 CDB II, s. 77–78, č. 83.

141 Například k roku 1243, viz *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae. Tomi IV., fasciculus primus. Inde ab a. MCCXLI usque ad a. MCCLIII*. Edd. Jindřich Šebánek, Sáša Dušková. Pragae 1962, s. 94–95, č. 21. První výskyt konventní pečeti viz CDB V/1, s. 522–523, č. 351. Souběžně s touto konventní pečeti se však ještě roku 1262 užívala opatská pečeť, na níž je v opise opat stále titulován po sv. Kunhutě, viz Šebánek, J.: *Archivy*, s. 32, č. 185; CDB V/4, Sigilla, č. 3, 27, s. 493.

na konventní pečeti přivěšené k listině z roku 1262 a 1287.¹⁴² Dostavěn a vysvěcen tedy musel být v rozmezí let 1243–1262 a vzhledem k dobovým okolnostem nejspíše až za biskupa Bruna ze Schauenburgu.¹⁴³ Bohužel byl pro tuto festivitvu vybrán pohyblivý svátek a nelze tak konsekraci časově ukotvit k ročnímu datu. Vystavěn byl původně jako románsko-gotická trojlodní bazilika s dvouvěžím v průčelí, alespoň je takto vyobrazen v rukou Lva z Klobouk na již vícekrát zmiňované votivní malbě ze 17. století. Jako takový, byl zchátralý, poškozený a s novějšími reparacemi, se měl dožít konce třicetileté války.¹⁴⁴ Dosud zkoumané partie konventních budov, jež patří 13. století, vykazují zřetelně prostší pojednání kamenické výzdoby, než je tomu u kostela sv. Kunhuty.¹⁴⁵

STÁŘÍ KOSTELA SV. KUNHUTY PODLE ARCHITEKTONICKÝCH ANALOGIÍ

Nyní znovu ke stáří a významu kostela sv. Kunhuty, respektive jako zachovalé nejstarší části. Díky přítomnosti tribuny se někdy uvažovalo o kostele sv. Kunhuty jako o předklášterním vlastnickém kostele Lva z Klobouk.¹⁴⁶ Vlnovité rýhování drápků portálu na předpokládanou tribunu i na obou oknech má totiž podle analogií na jiných sakrálních stavbách širší rámcové datování.¹⁴⁷ Tato myšlenka ovšem není udržitelná, pokud neměl kostel měnit patrocinium (viz níže).

Analogie k vlnovitému rýhování byly zprvu shledávány u dochovaných spolií kostela v Potvorově, kostela v Libčanech a u kaple chebské falce. Datování těchto staveb se ovšem v době zhotovení stavebně historického průzkumu více či méně opíralo o umělecko-historické posouzení architektury a kromě písemných pramenů nemělo žádný pevnější záchytný bod.¹⁴⁸ Později byly shledávány analogie

142 CDM IV, s. 281–282, č. 214.

143 Somer, Tomáš — Svobodová, Eva: *Konrád z Friedberka. Biskup, na kterého se mělo zapomenout*. ČMM 132, 2013, s. 3–24.

144 Merta, D. — Rybníček, Michal — Zůbek, A.: *Ke stavebnímu založení kostela Nanebevzetí Panny Marie v Brně-Zábrdovicích*. In: *Ve službách archeologie*. 5. Sborník k sedmdesátinám RNDr. Emanuela Opravila, CSc. Brno 2004, s. 146–150. Dendrochronologie dvouvěžového průčelí ukazuje na přestavbu kostela po třicetileté válce, srov. Samek, B.: *Umělecké památky*, s. 242. Hlavní klášterní chrám byl v roce 2003 podroben stavebně historickému průzkumu, ten však k poznání středověké architektury nepřispěl. Viz Číhalík, M. — Staňková, E. — Zdražilová, B.: *Standardní stavebně historický průzkum*.

145 Merta, D.: *Bývalý premonstrátský klášter*, s. 111, obr. 6, 7, s. 112, obr. 8, s. 113. Může to však být dáno i funkcí dochované spolie v málo reprezentativní části kvadratury.

146 Černoušková, D. — Borský, P.: *Kostel sv. Kunhuty*, s. 4, 14, 21; Procházka, R.: *Zrod středověkého města na příkladu Brna (k otázce odrazu společenské změny v archeologických pramenech)*. In: *Mediaevalia archaeologica* 2. Brno a jeho region. Edd. Martin Ježek, Jan Klápště. Praha — Brno 2000, s. 44.

147 Černoušková, D. — Borský, P.: *Kostel sv. Kunhuty*, s. 21.

148 Srov. Merhautová, Anežka: *Raně středověká architektura v Čechách*. Praha 1971, s. 128–133, 155–156, 198–199. K podmíněnosti a problematičnosti některých uměnovědných závěrů viz Štefan, I. — Varadzin, L.: *Počátky farní organizace*, s. 47–48; Kypta, Jan: *Das Obere Schloss in Greiz. Ein romanischer Backsteinbau in Ostthüringen und sein historisches Umfeld. Arbeitsheft des Thüringischen Landesamtes für Denkmalpflege und Archäologie — Neue Folge* 30. Erfurt 2008. 195 str. Recenze. *Archeologické rozhledy* 61, 2009, s. 795–796.

k profilaci oken ještě u klášterní baziliky v Doksanech a u kostela v Kostomlatech pod Milešovkou.¹⁴⁹

Mezitím se však podařilo dospět k přesnějšímu datování některých výše zmíněných staveb. Dokončení kaple chebské falce, kladené k roku 1188,¹⁵⁰ nebo přinejmenším pokročilý stupeň jejího rozestavění, bylo nedávno potvrzeno dendrochronologií. Přestavba, jíž ustoupil starší kostel, byla pravděpodobně započata roku 1183 a dokončena asi až v počátcích 13. století.¹⁵¹ U kostela v Potvorově se dnes připouští jako nejpravděpodobnější doba jeho vzniku přelom 12. a 13. století, respektive jej snad lze klást mezi léta 1193 a 1204.¹⁵² Kostel v Libčanech byl stavebně historicky zkoumán, posudek ovšem přebírá staré časové hodnocení stavby.¹⁵³ Toto hodnocení vychází především z ústupkového portálu, jehož čtvrtsloupky však mají kubické hlavice s oble okosenou spodní hranou a rohy, zdobené plastickou polo-měsíčitou lištou; zdobnější varianta této hlavice je na sloupu podkruchtí.¹⁵⁴ Ty se vyskytují v jednodušší i zdobnější formě často právě v průběhu 12. století, najdeme je například v kryptě baziliky sv. Jiří na Pražském hradě nebo v Teplicích, v přízemí věže a ve věžní galerii ve Svojsíně aj. Podobné jsou ale k vidění i v doksanské kryptě.¹⁵⁵ Slepou arkaturou bez tektonické funkce se tento kostel ovšem blíží dvěma

-
- 149 Šlancarová, Věra — Procházka, R.: *Sakrální a reprezentativní architektura*. In: Dějiny Brna 2. Středověké město. Red. Libor Jan. Brno 2013, s. 780–781. Autoři datují údajnou druhou etapu až do 20.–30. let 13. století s odvoláním na studii Václava Mencla, viz poznámku 154. Časového odstupu od data svěcení se tak podařilo dosáhnout uměle za použití literatury staršího data, jež navíc nemá dataci užitých analogií nijak pevně ukotvenou.
- 150 Merhautová, A.: *Raně středověká architektura*, s. 130.
- 151 Hauserová, M.: *Kostel sv. Mikuláše*, s. 187, pozn. 27; Šebesta, Pavel: *Geneze nejstarších kostelů v Chebu*. AH 38, 2013, s. 294. Velmi kriticky se k předchozímu výzkumu staví Hasil, Jiří: *Chebsko v raném středověku. Archeologie středoevropského regionu v 7.–12. století*. Praha 2018, s. 153–179, 226–246, zvláště 241–244.
- 152 Velímský, Tomáš: *Exegi monumentum. Svědectví pozdně románského tribunového kostela sv. Mikuláše v Potvorově*. In: Co můj kostel dnes má, nemůže kníže odníti. Edd. Eva Doležalová, Petr Meduna. Praha 2011, s. 65–84; Hauserová, M.: *Kostel sv. Mikuláše*, s. 176–177.
- 153 Falta, Milan: *Libčany, kostel Nanebevzetí Panny Marie. Koncept stavebně historického průzkumu*. Rukopis v archivu autora. Praha 2007. Dostupné z: http://www.romarch.cz/01_CZ/03_veda_a_vyzkum/texty/Libcany_vyzkum.htm, cit. 1. 9. 2020; Týž: *Libčany... (... a problematika monumentálního vesnického kostela bez zděné věže)*. Dějiny staveb 2017, s. 7–24. Zčásti i Svobodová, Jitka: *Nález v areálu kostela Nanebevzetí Panny Marie v Libčanech (okr. Hradec Králové)*. Průzkumy památek 2, 1995, č. 1, s. 82–83.
- 154 Mencl, Václav: *Vývoj středověkého portálu v českých zemích*. Zprávy památkové péče (dále ZPP) 20, 1960, s. 11, 22–23, obr. 25; Týž: *Románská a gotická hlavice jako prostředek k datování české architektury*. ZPP 10, 1950, s. 3, obr. 17.
- 155 Srov. Radová-Štiková, Milada: *Románská stavební huť v Doksanech I. Architektura okruhu kláštera doksanského*. Umění 5, 1957, s. 202–203; Merhautová-Livorová, Anežka: *Románská stavební huť v Doksanech II. Dílo a působení doksanské huti*. Umění 5, 1957, s. 213; Mencl, V.: *Vývoj okna v architektuře českého středověku*. ZPP 20, 1960, s. 182, obr. 179; Kuthan, Jiří: *Benediktinské kláštery střední Evropy a jejich architektura*. Praha 2014, s. 248, 257–258; Hauserová, M. — Nováček, Karel — Čechura, Martin — Falta, M.: *Románský kostel sv. Petra a Pavla ve Svojsíně*. Průzkumy památek 18, 2011, č. 1, s. 5–23. Věž svojsínského kostela byla nedávno s pomocí dendrochronologie předatována do 50.–60. let 12. století.

poměrně starobylým tribunovým kostelům v Jakubu u Kutné Hory a ve Vrbčanech. Druhá fáze posledně zmiňovaného kostela odpovídá podle dnešních znalostí rovněž architektuře v Doksanech.¹⁵⁶ Příliš vysoká datace libčanského kostela se tak jeví jako překonaná, i když se u této sakrální stavby nepodařilo získat dendrochronologická data, která by datum její výstavby upřesnila.

Neudržitelná je ovšem i vysoká datace údajně druhé stavební fáze kostela sv. Kunhuty. Co se profilovaných oken týče, analogie z baziliky v Doksanech se nacházejí v apsidách transeptu. Východní závěr této baziliky musel být dokončen před rokem 1186, kdy již byla s jistotou mrtvá matka Jindřicha Břetislava; byla zde totiž pohřbena a kníže-biskup se k ní do chóru podle Jarolochovy kroniky nechal roku 1197 rovněž pohřbít.¹⁵⁷ Okna transeptu tedy pocházejí s nejvyšší pravděpodobností ještě ze 12. století. O kostele v Kostomlatech pod Milešovkou mi nejsou známy žádné nové informace, je však řazen k téže skupině kostelů jako Potvorov.¹⁵⁸ Relativně blízkou analogii pro profilaci oken skýtají i okna apsid v Potvorově nebo ve Vroutku (zde se plasticky profilované okno rozšiřuje od středu směrem do exteriéru i interiéru).¹⁵⁹ Kostel ve Vroutku sice i přes nové stavebněhistorické posouzení nemá žádnou exaktní datovací oporu, bádání se však dnes vzhledem k archeologicky prokázanému šlechtickému sídlu v jeho okolí přiklání k jeho vystavění Hrabšiči před rokem 1227, kdy byla ves předána zderazským božehrobcům.¹⁶⁰

Bude přitom nutné nově zhodnotit dataci celé skupiny staveb, které vykazují vztahy k porýnské architektuře, především k západnímu chóru wormského dómu a k přestavbě východní části bamberského dómu. Tyto stavby byly s pomocí dendrochronologie rovněž datovány do ranější doby, než o jaké se dříve usuzovalo.¹⁶¹ Přehodnocení datace stavby směrem do minulosti lze do budoucna očekávat i u samotné třebíčské baziliky, nejvýrazněji u nás zastupující wormský styl. Bednění klenby třebíčské krypty sice nedávno poskytlo dendrodatum 1220–1226,¹⁶² ale vzniká otázka, v jakém časovém odstupu od započetí stavebních prací na obvodových zdivech chrámu

-
- 156 Falta, M.: *Libčany*, s. 14. Srov. Kroupa, Pavel: *Průzkum jižního průčelí lodi kostela sv. Jakuba v Jakubu u Kutné Hory*. Průzkumy památek 4, 1997, č. 1, s. 3–25; Merhautová, A.: *Rané středověká architektura*, s. 355–356; Wágner, Václav: *Kostel ve Vrbčanech*. In: Cestami umění. Sborník prací k počtě šedesátých narozenin Antonína Matějčka. Praha 1949, s. 48–56.
- 157 *FRB II*, s. 512–513; Kalhous, D. — Kopal, Petr — Moravcová, Irena — Polanský, Luboš: *Přemyslovská dynastie. Soupis členů původního panovnického rodu*. In: Přemyslovci. Budování českého státu. Edd. Petr Sommer, Dušan Třeštík, Josef Žemlička. Praha 2009, s. 558, 562.
- 158 Skopec, Jaroslav: *Kostel sv. Jakuba Většího*. In: Vroutek. Vroutek 2017, s. 195–196.
- 159 Mencl, V.: *Vývoj okna*, s. 188, obr. 185–187.
- 160 Noll, Jindřich — Varhaník, Jiří a kolektiv: *K obnově kostela sv. Jakuba Většího ve Vroutku*. ZPP 53, 1993, č. 4, s. 129–148; Skopec, J.: *Kostel sv. Jakuba*, s. 196; Peksa, Vojtěch — Wolf, Martin: *Počátky Vroutku*. In: Vroutek. Vroutek 2017, s. 12–38.
- 161 Hauserová, M.: *Kostel sv. Mikuláše*, s. 179–181, 187, pozn. 23; Nováček, K. a kolektiv: *Kladrubský klášter 1115–1421*. Plzeň 2011, s. 42–43.
- 162 Viz online databázi dendrochronologicky datovaných objektů. Dostupné z: <http://dendrochronologie.cz/cs/databaze/>, cit. 1. 9. 2020.

dosti velkých dimenzí začaly být tyto klenby vyzdívány. Samotná krypta spolu s chórem, severní chórovou kaplí a podstatnou částí obvodových zdí trojlodí včetně portálu a předsíně je považována za jedinou nejstarší stavební fázi dnes stojící baziliky.¹⁶³

Téměř všechny analogie tedy ukazují, že kostel sv. Kunhuty skutečně může pocházet z prvního desetiletí 13. století a o druhé stavební fázi není nutno uvažovat. Pokud bychom tuto myšlenku chtěli i nadále udržovat, bude ji nutno zdůvodnit jinými argumenty nežli dosud.

Patrocinium sv. Kunhuty, v našem prostředí cizí světice, ovšem mohl kostel získat teprve po roce 1200; v českých zemích není pravděpodobný vznik jejího kultu před oficiální kanonizací.¹⁶⁴ Pokud bychom trvali na starším vlastnickém kostele, pak musíme počítat s jiným patrocinem a převěcením. O obojím ale zakládací falza, která jinak vypočítávají i darovaný dobytek a jmenují osoby, které vyměřily hranice klášterství, mlčí, ostatně mlčí i o daru jakéhokoli kostela v Zábřdovicích.

Poslední indicií proti předklášternímu stáří kostela může být fakt, že ve druhém zakládacím falzu se mezi donátory zakládaného kláštera jmenuje zemřelá první Lvova choť Rixa; jeden z jejích darů, Šaratice, ostatně stvrzuje i papežská protekční listina z počátku roku 1209.¹⁶⁵ Pozdní *Nekrologium premonstrátského kláštera v Zábřdovicích* udává ale jako zakladatelku kláštera i kostela sv. Kunhuty Bertu, zemřelou k 18. srpnu neznámého roku.¹⁶⁶ Protože *Nekrologium* hovoří k 1. září i o Rixe,¹⁶⁷ mělo by se tedy v případě Berty jednat o druhou manželku Sofii, kterou rovněž zmíněné zakládací falzum jmenuje, nebo manželku další. Žádná Berta v listinách 13. století ale nevystupuje, ledaže by šlo o Sofiino druhé jméno, eventuálně o její jméno řádové. Spíše to však bude omyl pozdního pramene. Oba manželé měli zemřít až roku 1260,¹⁶⁸ což je rovněž zjevný omyl. Za ním se sice může skrývat nesprávně převedené či přepsané roční datum 1230, spolehnout se na to ovšem nelze. Dodejme ještě, že podle zábřdovických analů měla Rixa zemřít roku 1209 a následujícího roku se měl Lev oženit se Sofií.¹⁶⁹

163 Viz Kuthan, J.: *Česká architektura v době posledních Přemyslovců. Města — hrady — kláštery — kostely*. Vimperk 1994, s. 410–422; Kuthan, J. a kolektiv: *Dílo knížat z rodu Přemyslovců*. Praha 2018, s. 429–441.

164 Kubín, Petr: *Kanonizace svatého Prokopa v roce 1204*. In: Svatý Prokop, Čechy a střední Evropa. Ed. Petr Sommer. Praha 2006, s. 105–106. Relikvie byly v českých zemích k dispozici záhy po kanonizaci, nejpozději roku 1203, viz *CDB II*, s. 30–31, č. 33.

165 Tamtéž, s. 393–397, č. 364; s. 77–78, č. 83.

166 MZA, fond G 10, inv. č. 229, evid. č. 252, f. 231r: „Anno 1260 obiit illustrissima domina Berta conjunx illustrissimi Domini Leonis Klobucensis, conventus nostri et templi S. Kunegundis fundatrix.“

167 Tamtéž, f. 245r: „Item obiit illustrissima Richsea comitissa et coniunx illustrissimi Domini Leonis comitis de Klobouk fundatrix nostra.“

168 Srov. Tamtéž, f. 70r k 10. březnu: „Anno 1260 obiit illustrissimus Dominus Leo comes de Klobouk, munificentissimus fundator noster.“

169 MZA, fond G 10, inv. č. 269/1–2, f. 15v–16r: „Illustrissimus tandem Comes Leo fundator, videns se sua clarissima et unice dilecta coniuge Rihtka orbatum esse, quae Anno 1209 feliciter et pie in fata cessit, absolutus cogitare cepit nuptiis, quas et anno subsequenti habuit sibi clarissimam matronam Sophiam, in coniugem desponsans.“

Stavbu zábrdovického kostela sv. Kunhuty tedy můžeme s důvěrou vymezit nej-dříve léty 1201–1202 a jarem roku 1211. Biskup Daniel měl již vysvětit dva oltáře,¹⁷⁰ proto lze předpokládat, že kostel byl v této době stavebně dokončen nebo byl alespoň ve velmi pokročilém stadiu rozestavenosti. To, co se z něj dochovalo do dnešní doby a bylo stavebně historicky posouzeno, tedy s nejvyšší pravděpodobností v době svěcení stálo. I sakrální stavba v rámci soukromé klášterní fundace mohla reprezentovat zakladatele, aniž by nutně muselo její založení o dlouho předcházet fundaci konventu. Není tedy nutno uměle protahovat dějiny zábrdovického kostela hluboko do minulosti.

Dataci vyvozenou na základě písemných pramenů bude možno v budoucnu ještě upřesnit s pomocí dendrochronologie. Ve zdivu jižní fronty se dochovaly zbytky trámů samonosného konzolového lešení ve dvou výškových úrovních. Dendrochronologie byla aplikována zatím pouze u novověkého krovu.¹⁷¹ Na lešení se, pokud se nenaskytlo dřevo ze snesené starší stavby, používalo čerstvé dřevo, které nemuselo po určitou dobu zrát, jak to vyžadoval materiál na krov. Proto lze předpokládat, že se případná data budou době výstavby velmi blížit, ideálně by ji měla těsně předcházet. Dendrochronologie by také pomohla rozřešit otázku, zda je románská fáze kostela jednorázová z doby před svěcením, vícefázová nebo dokonce sekundárně znovu seskládaná. Autorka tohoto článku se předběžně přiklání k první verzi.

ZÁVĚR

Na tomto místě se vrátíme k materiálovému složení komárovskeho kostela a jeho přístavby. Důležitý je právě fakt, že se v pokročilém stadiu prací na západní přístavbě objevuje krinoidový vápenec. Tento nezaměnitelný jurský vápenec je složen z drobných kalcitových úlomků stonků ostnokožců lilijic třídy *Crinoidea* a vyznačuje se díky tomu zrnitým, jakoby krystalickým lesklým vzhledem. Jeho poloha je vyvinuta, respektive i dochována pouze na Stránské skále cca 4–5 km severovýchodně od Brna směrem k Líšni. Jedná se o velmi kvalitní kamenickou surovinu, vhodnou i k tesání náročných ozdobných článků a na rozdíl od litotamniového vápence také poměrně soudržnou a odolnou proti zvětrávání.¹⁷² Byl těžen až do roku 1925 a poté ještě přechodně v letech 1940–1941. Dnes je jeho naleziště chráněným přírodním výtvorem a těžba je zakázána, protože ložisko je již takřka odtěženo.¹⁷³ Poté co byl krinoidový vápenec objeven, se jako kámen pro kamenickou výzdobu v Brně

170 Mohlo se hypoteticky jednat o případ, kdy byl jeden oltář v chóru a další na tribuně, jako tomu bylo například v Jakubu u Kutné Hory, v Miroticích, ve Vinci, v Potvorově atd. Viz Klápště, J.: *Proměna českých zemí*, s. 93–94; Hauserová, M.: *Kostel sv. Mikuláše*, s. 173–175.

171 Černoušková, D. — Borský, P.: *Kostel sv. Kunhuty — dodatek*, s. 1.

172 Dvořák, J.: *Stavební kámen*, s. 172.

173 Mrázek, Ivan: *Kamenná tvář Brna*. Brno 1993, s. 179–180.

naprosto prosadil.¹⁷⁴ Způsobila to nejen jeho mnohem vyšší kvalita oproti jiným dostupným vápencům či pískovcům, které se také uplatnily v románské architektuře jižní Moravy, ale i menší vzdálenost lomu na Stránské skále oproti Prateckému kopci (10,5 km vzdušnou čarou od Brna) nebo Výhonu u Židlochovic (13 km), kde se nacházejí nejbližší výchozy spodnobadenských biodetritických litotamniových vápenců a pískovců.

Pro srovnání, z krinoidového vápence je fragment románské římsy objevené *in situ* v základech nejstarší stavební fáze kostela sv. Jakuba,¹⁷⁵ založeného Vladislavem Jindřichem a svěceného již za peníze oslavanské abatyše mezi léty 1228–1231.¹⁷⁶ Z tohoto vápence je i kvádřík s obloučkovým vlysem, druhotně zazděný v severní stěně sklepa domu cisterciáček na Dominikánském náměstí, jenž by hypoteticky mohl být pozůstatkem kostela sv. Michala, filiálního ke kostelu sv. Petra a za markraběte Přemysla předaného dominikánům.¹⁷⁷ Bylo z něj vytesáno také pozdně románské okno s bobulemi a hvězdicemi, druhotně zazděné v domě Zelný trh 7,¹⁷⁸ jsou z něj špalety oken a ostění arkád v západním křídle křížové chodby dominikánského kláštera,¹⁷⁹ je z něj zhotovena veškerá kamenická výzdoba raně gotické krypty a vůbec raně gotické fáze kostela sv. Petra¹⁸⁰ a kamenická výzdoba tzv. polkladnice (a snad původně kaple) Staré radnice.¹⁸¹ U posledních tří staveb se uvažuje o vztahu či blízkosti k huti zakládaného tišnovského kláštera, případně ještě k huti velehradské, třebíčské a světelské (ke křížové chodbě), v poslední době i ke klášterům v Lilienfeld, Heiligenkreuz a k některým dalším stavbám v Podunají.¹⁸² Novostavbu kostela v zeměpanském komárovském klášteře, na níž nebyl použit krinoidový vápenec ani na kamenické články, armování a ostění a uplatnil se až v dosti pokročilé fázi přístavby, tedy zřejmě nevysvětlíme jinak než započítím její stavby v době, kdy ložisko krinoidového vápence ještě nebylo objeveno. A to

174 Tamtéž.

175 Holub, Petr — Kolařík, V. — Merta, D. — Peška, M. — Sedláčková, Lenka — Zapletalová, D. — Zůbek, A.: *Brněnské středověké a raně novověké hřbitovy z pohledu archeologie*. BMD 19, 2006, s. 271; osobní sdělení Marka Pešky.

176 *CDB II*, s. 324, č. 322; *CDB III/1*, s. 12–13, č. 14.

177 Holub, P. — Merta, D. — Peška, M. — Zůbek, A.: *Poznámky k historické topografii Dominikánského náměstí*. BMD 17, 2003, s. 53.

178 Dvořák, J.: *Stavební kámen*, s. 169.

179 Tamtéž.

180 Tamtéž, s. 169, 171; Unger, J. — Procházka, R.: *Počátky katedrály sv. Petra a Pavla v Brně ve světle archeologických výzkumů 1991 a 1992*. BMD 13, 1995, s. 98–102; Knor, Jan — Knorová, Kateřina: *Krypta na Petrově očima restaurátorů*. Forum brunense 1995–1996, s. 131.

181 Dvořák, J.: *Stavební kámen*, s. 170; Mrázek, I.: *Kamenná tvář*, s. 12–13.

182 Kuthan, J.: *Česká architektura*, s. 68–72; Jan, Libor — Procházka, R. — Samek, B.: *Šedem set let brněnské kapituly*. Brno 1996, s. 20; Procházka, R.: *Žrod*, s. 76; Šlancarová, V. — Procházka, R.: *Sakrální a reprezentativní architektura*, s. 782–783, 785. K rakouským analogiím Filitz, Hermann a kolektiv: *Geschichte der bildenden Kunst in Österreich. Band I. Früh- und Hochmittelalter*. München — New York 1998, s. 299–304, 306–307, 310–312, 313–315, 326–330.

v 10.–30. letech 13. století již bezpečně těženo bylo. Veškeré brněnské kamenické výtvoř, které se nám zachovaly z první poloviny 13. století, tento vápenec využívají a již u nejstarší datované stavby, kostela sv. Kunhuty, je použit i na hrubé zdění. Pokud tedy přijmeme názor geologa, že k objevení ložiska krinoidového vápence došlo v průběhu budování komárovské západní přístavby a kvalita se rychle prosadila, pak tato přístavba spadá také nejpozději někam do první dekády 13. století a vlastní kostel bez použití tohoto vápence bude ještě o něco starší. I když zřejmě ne o mnoho; se vstupy do věžovité přístavby a tím pádem i s hlavním vstupem do kostela od jihu se nejspíše muselo počítat již v původním stavebním záměru.

Máme tedy jakýs takýs, i když jen hrubý *terminus ante quem* pro zánik starší stavební fáze komárovského kostela a archeologicky zjištěné klášterní provizorium můžeme datovat do průběhu 12. století. Nejzazší *terminus post quem* pro jeho výstavbu představuje pochopitelně založení třebíčského kláštera.

Zjištění o využití krinoidového vápence na obou referovaných kostelech má však klíčový význam i pro dataci ještě jednoho, a rovnou dodejme, že ve své době nejdůležitějšího brněnského kostela. Nejstarší fáze kostela sv. Petra spadá ještě do průběhu 12. století, jak ukázal nález příslušné malty a omítky v jámě s mladohradištní keramikou.¹⁸³ Zatím dostatečně nedoceněnou indicií pro hledání počátků kostela je však právě absence krinoidového vápence ve zdivu a kamenické výzdobě krypty.¹⁸⁴ Rovněž tato skutečnost nyní ukazuje jednoznačně na vyšší stáří výstavby než na počátek 13. století, kam byl zpočátku vznik kostela kladen.¹⁸⁵ Pokud by v době výstavby tohoto důležitého zeměpanského kostela bylo již známo ložisko krinoidového vápence, není myslitelné, aby byl místo něj užít na kamenické články rozpadavý litotamniový vápenec ze vzdálenějších lokalit či špatně tvarovatelný devonský splepenec facie Old Red z Červeného kopce. A toto ložisko, jak jsme si ukázali u obou emporových kostelů, již v prvním desetiletí 13. století těženo bylo. Kostel sv. Petra tedy musel být zcela bezpečně postaven a vysvěcen dříve a jeho příliš vysoká datace je i z tohoto důvodu nadále neudržitelná. Lze ale vznést i argument, že tento kostel s nejvyšší pravděpodobností nesvětil nadprůměrně literárně a diplomaticky činný biskup Robert. Pravděpodobnost, že bychom věděli alespoň o depertitu a počátku kostela by nebyly zcela enigmatické, je vysoká.

183 Procházka, R. — Peška, M.: *Žákladní rysy vývoje brněnské keramiky ve 12.–13./14. století*. PV 48, 2007, s. 156–157, 168–169. Autorka v této otázce nesouhlasí se stanoviskem vyjádřeným v Borský, P. — Holub, P. — Merta, D. — Peška, M.: *Petrské návrší v Brně — poznámky k vývoji zástavby*. Dějiny staveb 2006, s. 201–204, pozn. 23.

184 Dvořák, J.: *Stavební kámen*, s. 165.

185 Srovnej Unger, J.: *Jak vypadal kostel na Petrově ve 13. století*. Pravěk. Nová řada 4, 1996, s. 290; Unger, J. — Procházka, R.: *Počátky katedrály*, s. 90–91, 105; zčásti ještě i Procházka, R.: *Žrod*, s. 34.

SEZNAM BAREVNÝCH PŘÍLOH

- B1** Románské okénko v severním zdivu komárovského kostela. Foto archiv Archaia Brno, z. ú.
- B2** Památkově upravená jižní fronta zábrdovického kostela sv. Kunhuty. Patrný zbytek samonosného lešení. Foto archiv Archaia Brno, z. ú.
- B3** Detail zachovalejšího ze dvou románských oken kostela sv. Kunhuty. Foto archiv Archaia Brno, z. ú.